№ 149—149а.

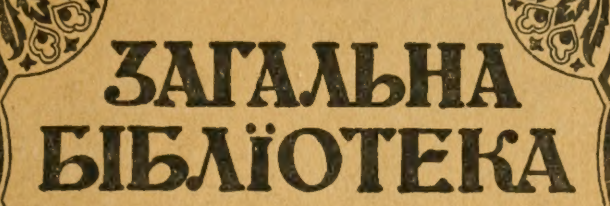

ТАРАС ШЕВЧЕНКО

МУЗИКА

ПОВІСТЬ

КИЇВ—ЛЯЙПЦІҐ
УКРАЇНСЬКА НАКЛАДНЯ
головні склади:
BERLIN W 62 / ЛЬВІВ / WINNIPEG MAN. (Canada)

Досі появилися оці книжки:

1—6а. **Лепкий Б.,** Начерк історії української літератури (до нападів Татар), нове ілюстроване видання.
7. **Левицький-Нечуй Ів.,** Запорожці.
8. **Ляфонтен,** Байки (з 4 образками).
9—11. **Карпенко-Карий,** Суєта (зі вступом Б. Лепкого).
12—14б. **Крушельницький Антін,** Іван Франко, поезія (Літературні характеристики укр. письменників, I).
15—16. **Руданський С.,** Співомовки (зі вступ. Лепкого).
17. **Вовчок М.,** Девять братів і десята сестричка Галя.
18—20. **Ахеліс,** Начерк соціольоґії.
21. **Мамін-Сибіряк Д. Н.,** Чутлива совість.
22—23. **Ніцше,** Так мовив Заратустра. Часть I.
24—25. **Ніцше,** Так мовив Заратустра. Часть II.
26—27. **Кміт Юрій,** В затінку й на сонці.
28—29а. **Збірник народніх пісень і дум.**
30—33а. **Чайківський Й.,** Всесв. Історія I, стар. віки, з ілюстр.
34. **Кіплінґ,** От собі казочки (з двома ілюстр.).
35—36. **Кіплінґ,** От собі сторійки (з трома ілюстр.).
37. **Бернзон Б.,** Новоженці, комедія в двох діях.
38—39. **Ніцше,** Так мовив Заратустра. Часть III.
40. **Езоп,** Байки.
41—43б. **Барвінський В.,** Скошений цвіт, повість.
44—47. **Раковський, І. др.,** Психольоґія.
48. **Андреєв Л.,** Три оповідання.
49—50. **Карпенко-Карий,** Хазяїн, комедія.
51. **Вовчок М.,** Сестра, Козачка, Чумак (оповідання).
52. **Бернзон Б.,** Понад сили (драма).
53—56. **Чайківський Й.,** Всесвітна історія II. (серед. віки).
57—59. **Ніцше,** Так мовив Заратустра. Часть IV. (кінець).
60. **Вовчок Марко,** Від себе не втечеш (оповідання).
61—62. **Ібзен Г.,** Будівничий Сольнес, драма.
63—64. **Гоголь М.,** Тарас Бульба, повість, з ілюстр.
65. **Руданський С.,** Цар-соловей, поема-казка.
66. **Моліср,** Лікар-шуткар, жарт у 1 дії.
67. **Котляревський Ів.,** Наталка Полтавка, укр. опера.
68—72. **Чайківський Й.,** Всесвітна Історія III (нововічна).
73—74. **Николишин Д.,** Розладдє (драма).
75. **Вовчок М.,** Кармелюк, Невільничка (оповідання).
76—77. **Ґеновефа,** опов. (з образк.).
78. **Куліш П.,** Орися, Дівоче серце, Січові гості.
79. **Кобилянська Ольга,** Некультурна (новеля).
80. **Кобилянська Ольга,** Мелянхолійний валець.
81—84. **Франс Ан.,** На білих скалах, повість.

ТАРАС ШЕВЧЕНКО

МУЗИКА

ПОВІСТЬ

ПЕРЕКЛАВ
МИКОЛА МІХНОВСЬКИЙ

УКРАЇНСЬКА НАКЛАДНЯ КИЇВ—ЛЯЙПЦІҐ

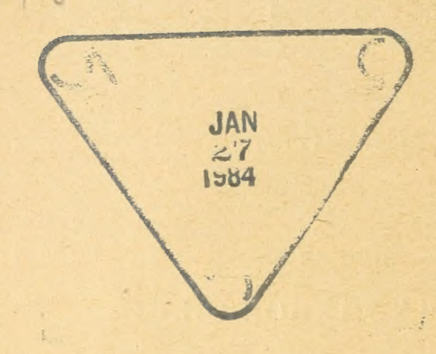

ГОЛОВНІ СКЛАДИ:

Українська Накладня
с. з. о. п.
BERLIN W 62
Kurfürstenstr. 83

Книгарня Наукового
Тов. ім Шевченка
у ЛЬВОВІ
Ринок 10

Книгарня Українського
Народнього Союза
30. E. 7 th St.
NEW-YORK (U. S. A.)

Ukrainśka Knyharńa
i Nakladńa
850 Main Str.
Winnipeg Man. (Canada)

Галицька Накладня
Якова Оренштайна
в КОЛОМИЇ
(Галичина)

Друковано в друкарні К. Ґ. РЕДЕРА, тов. з обм. порукою в ЛЯЙПЦІҐУ.

Повість «Музика» написав Шевченко на другому засланню в Новопертовському форті в перших днях січня 1857. р., коли з ріжних причин (смерть царя Миколи, заповідь нового життя в Росії, зміна коменданта форту й т. д.) вже не тільки полегчало його життя, але й для нього самого почала світати надія на недалеке визволення. Як більшість Шевченкових повістей, вона містить у собі багатий матеріял до життєпису Шевченка — отже належить до т. зв. автобіоґрафічних повістей поета, і своїм змістом відноситься до 1845. р., коли Тарас із доручення Археоґрафічної Комісії в Києві їздив по Лівобережжі і змальовував пам'ятки української старовини.

Образок, що його подає «Музика», такий типічний на ті часи, образок несправедливого пансько-кріпацького ладу на Україні, вражає нас не так своїм реалізмом, як власне самим настроєм, що ним просякнута ціла повість: поет-кріпак, як не можна краще, зрозумів другого артиста-кріпака, відчув цілу траґедію становища талановитого музики і

змалював її так щиро, а так просто, що повість не тільки зворушує душу читача, а й лишає по собі глибоке й нестерте враження.

Кажуть, що «Музика», як і всі повісти Шевченка, на свій час нічого нового не вносили в тодішнє московське письменство — всі повісти Шевченка писані московською мовою —, що на них відбилася й манєра, і стиль тодішніх московських повістярів (форма листів, підметовий спосіб оповідання, нахил до сантименталізму, але ж із свідомою тенденцією писати просто, — на це вказує легенький глум Шевченка над стилем Бестужева-Марлінского з його вишуканими образами й бомбастичним стилем), й нічим особлившим не відріжняється від усього того, що тоді появлялося на літературному полі. Воно то правда, що між поезією Шевченка й його повістями ріжниця дуже й дуже велика, і що тут одного із другим і рівняти не можна. Та це для нас неважне, бо не з того боку ми дивимося на Шевченкові повісти. Для нас важна душа поета, що виглядає з «Музики», важні ті його погляди, вложені в повість, важний побутовий малюнок кріпацько-панських відносин — а далі важне й те, що ціла повість як-найкраще завдає брехню всім натякам на нібито-неосвіченість Шевченка.

Із того боку «Музика» близько підходить

до «Артиста», другої більшої автобіоґрафічної повісти Шевченка[1]). Тільки ж, як «Артист» дає докази про Шевченкову велику освіту у сфері малярства, різьби та гарного письменства — «Музика» виявляє захоплення поета великими надхненими музиками того часу, а коротенькі його оцінки композиторів і їхніх творів указують на його неабияке розуміння тогочасної мýзики.

Коли ще чимось нагадує «Музика» повість «Артист», то тою симпатією Шевченка до тих «благородних Німців», які теж ніяк не могли погодитися з несправедливим кріпацьким ладом на Україні і в Росії. В «Артисті» тою симпатією Шевченка оповитий «Карло Великий», той його незабутній учитель Брюлов, у «Музиці» — Антін Карлович, скромний сільський лікарь, що цілою душею прилип до України. І один і другий близько приймають до серця долю талановитих невольників, обидва рятують від загину артистичні душі кріпаків . . .

У малюнках тих осіб міститься далекий спогад про гарні хвилини, яких Шевченкові доводилося зазнавати в колі симпатичних петербурзьких Німців, що з ними його познайомив його сердешний приятель В. Штернберґ. Не дурно в «Артисті» так багато при-

---

[1]) гл. ч. 151. «Загальної Бібліотеки».

свячено йому місця, не дурно і в «Музиці» аж двічі споминає його Шевченко такими теплими словами . . .

Цікаво ще підмітити в повісти ту рису, що вже здавна пробивалася в поезіях (пор. захоплення могилами) Шевченка, а то його любов до старовини, до її пам'яток, до народньої поезії і старого українського будівництва, яке в тому часі скрізь нищено, замінюючи його творами «Костромської школи».

Що в повісти багато історично-побутового матеріялу, що вона кидає трохи світла в ті культурні відносини між нашим панством із першої половини XIX. ст. з його театрами, операми, музиками й композиторами з крепаків, і що на тлі тих відносин іще яркіще вирисовується несправедливий панщизняний лад — про те і згадувати нічого. Кріпак, хоч і ґеніяльний артист, ув очах пана так і залишався крепаком, якому не належалося навіть слів признання та заохоти. Його обов'язок був своєю ґеніяльністю розважати пана тоді, коли цього було панові треба, — а так то він нічим не ріжнився від решти прислуги, від лякеїв, візників, клюшників. І він і вони служили власникові їх душ, кожний на свій лад, та ще, як коли, то й ґеніяльний музика мусів бути лякеєм, держати за обідом панові серветку . . .

«Музику» надрукував уперше по-московському часопис «Трудъ» у 1882. р. (Ч. 19—20, 23, 27, 29, 38), опісля ж появився він окремо в Київі (1882. р.); потім того повість передрукувала «Кіевская Старина» в 1887. р. (кн. 12), й рік пізніще редакція того ж журнала видала її, у збірнику всіх московських творів Шевченка (Поемы, повѣсти и разсказы, писанные на русскомъ языкѣ, Київ, 1888). Звідтіля в дев'ядесятих роках XIX. ст. студенський київський гурток, що стояв під упливом О. Кониського, взявся був — під оком Кониського, який сам дав багацько перекладів Шевченкових московських творів — перекладати для українського суспільства ті повісти українською мовою. Таким чином повстав переклад «Музики», який виготовив Микола Міхновський, тоді ще київський студент, відомий пізніщий український громадський діяч. Переклад появився в 1895. р. у львівській «Зорі» під такою назвою: «Музика, повість Тараса Шевченка, переклад Мик. Міх . . . ського під редакцією О. Я. Кониського.» Переклад гладкий і гарний, але ж хто знає стиль Кониського, хто знає його власні переклади Шевченкових творів, тому не важко замітити його редакційну руку, навіть, хоч би й не було дописки, що це його редакція.

Цей переклад передрукувало видавництво

«Вік», не зазначуючи чомусь ім'я перекладчика (Повісти, 1901), те саме зробив Дмитро Дорошенко, видаючи Шевченкові твори в Катеринославі (Повний збірник творів Т. Г. Шевченка, під редакцією Д. Дорошенка, 1914. р.). Таксамо не названий перекладчик у збірному виданню творів Тараса Шевченка Б. Лепкого.

Наше видання зроблене з тої самої редакції, що й иньчі. Ріжниться воно хиба від иньчих тим, що в ньому вигладжено мову[1]) та пододавано на кінці пояснення.

Василь Верниволя.

[1]) Як уже сказано, мова перекладу загалом гарна й, головно, чим нас уражає, то тою щиро народньою складнею й тим змаганням підійти під Шевченковий стиль. Та все ж таки переклад робився в тому часі, коли в нас іще не устаткувалися були деякі вислови, й через те до нього попало багато слів, ужитих не в тому значінні, що треба (безцінний = неоціненний, ймовірний = довірчивий і т. д.). Крім того, як це часто подибується в Кониського, зовсім непотрібно (міркуючи, що це москалізм) появляються прикметникові додатки після іменика (н. пр., опис ґеніяльний, болячки сердешні), та ще й не обійшлося без москалізмів (*косий* = скісний, *заповідний ліс* = заказник, заказаний ліс, *лебезити* = підлабузнюватися, *видіння* = мара, *коренастий* = присадкуватий, *завітний* = традиційний, таємий, *ракушка* = черепашка, мушля і т. д.), які всюди позамінювано відповідними українськими словами, що тепер уже скрізь відомі й загально вживаються.

МУЗИКА.

I.

Коли ви, ласкавий читачу, кохаєтесь у рідній старовині, так пораджу вам, коли переїздитимете через город Прилуку в Полтавщині, зупинитися там на добу. А якщо трапиться це не в осени й не зімою, так перебудьте там і дві добі, та перш усього спізнайтеся з пан-отцем протопопом Іллею Бодянським, а подруге навідайтеся з ним же таки, з пан-отцем Іллею, до напів-зруйнованого Густинського манастира[1]). Він по той бік річки Удаю[2]), верстов за три від Прилуки. Можна вас запевнити, що не каятиметесь. Це суще Санклєрвське абацтво[3]). Усе тут є: і рів глибокий та широкий, колись-то повний води з тихого Удаю, і вал, а на валу на тому є високий кам'яний мур зубчастий із нутрішніми ходами та з бійницями; є й склепи, чи печери, що нема їм краю, є й могильні плити, що вже повростали в землю, поміж величезними дубами суховерхими, може, ще самим титарем[4]) насадженими. Одно слово — все є, чого треба, щоб була повна романтична картина, звісно, під пером такого ж Вальтера

Скотта[5]), або похожого на його автора-маляра природи. Я ж... із убожества моєї фантазії (по правді кажучи) за таке діло не беруся, та — признатись — не до того я й річ веду. Це я тільки так, аби бесіда повніша була, забалакав про руїни Самійловичевого пам'ятника.

Мені, щоб ви знали, київська Археоґрафічна Комісія[6]) припоручила навідатись до цього напів-зруйнованого манастира. Вже ж пак, за допомогою найповажаного пан-отця Іллі, довідався я, що манастир збудовано коштом і працею безталанного гетьмана Самійловича р. 1674., про що свідчить портрет його, як титаря, намальований на стіні в середині церкви.

Довідавшись про все оце та змалювавши, як умів, головну, чи святу браму та церкву Петра й Павла з п'ятьма банями, та ще трапезу й церкву, де поховано вічнопам'ятного князя Миколу Репніна[7]), та ще заціліду киклопічну братерську будівлю, — оце все зробивши, кажу, як умів, другого дня хотів був я покинути місто Прилуку й рушити до Лубень, щоб і там подивитися на манастир, збудований побожною матіррю Яреми Корибута Вишневецького[8]). Я вже поскладав був усю свою мізерію в пакунок і хотів послати фактора Лейбу на почтову станцію по коні,

аж ось мій господарь до мене у світлицю ввіходить та каже:

— І не думайте й не гадайте! Ось гляньте лишень, що надворі дієть ся.

Я подивився в вікно. Справді, здовж грязької вулиці тяглося дві карети — на чотирі особи кожна, декілька колясок, бричок, хурґонів усяких, нарешті, прості вози.

— Що це таке? — спитав я свого господаря.

— Бачте: один із нащадків славетного прилуцького полковника, Мазепиного сучасника, завтра йменинник.

Господарь мій, треба завважити, був за повітового вчителя російської історії й любив вихвалятися своїми знаннями, особливо перед нашим братом — ученим.

— Та невже ж увесь оцей транспорт тягнеться до йменинника?

— А вже ж! Та це ще тільки початок! Ось подивитесь, що буде над вечір: на місці буде тісно!

— Гаразд! Та мені ж яке діло до вашого йменинника?

— А таке діло, що ми з вами наймемо троян добрих коней та й рушимо в досвіта аж у Д . . .

— В які це Д . . .?

— Та просто ж до йменинника.

— Але ж я з ним незнайомий.

— Дак познайомитесь! . . .

Я замислився. А що справді: чи не чкурнути б мені та по праву розшукувача давнини полюбуватися з сільських забавок? Це буде щось нове!

Добре! От на другий день ми й поїхали в гості.

* *

*

Почати хиба з того, що ми зблудили не через те, що коли ми виїхали з міста, дак було ще темно, а через те, що наш хурман (справжній мій земляк), переїхавши удайську греблю, пустив віжки та й почав собі про щось міркувати. Тим часом коні пішли собі любенько битим шляхом, звичайно, по старій пам'яти. От ми й приїхали в село І . . . Питаємо першого стрічного чоловіка, як проїхати нам у Д . . .?

— Д . . .? — каже той чоловік. — А просто беріть на Прилуку.

— Як то на Прилуку? Ми ж їдемо з Прилуки.

— Дак не треба було вам і їздити у Прилуку, — одповів чоловік зовсім байдужно.

— Та як же ж нам тепер проїхати у Д . . ., щоб не вертатися у Прилуку, га? — спитав я.

— Трівайте! Десь отут недалечко є село Ср. . . ., те ж нащадка славетного полковника. Чи не знає він часом цього села?

— А С . . ., земляче, знаєш? — спитав я селянина.

— Знаю, — відповів той.

— А Д . . . від С . . . далеко?

— Ба, ні!

— Дак покажи нам шлях на С . . ., а там уже ми якось знайдемо й Д . . .

— Ходім за мною, — промовив чоловік та й пішов уздовж вулиці поперед нашого завзятого трояна.

Він повів нас поуз стару дерев'яну церкву з однією банею та рубленою дзвіницею на чотирі вугли. Дивлячись на неї, згадав я картину мого незабутнього Штернберґа[9]): «Свячення пасок», і мені стало сумно. Ім'я Штернберґа дуже-дуже багато нагадало мені.

— Оце вам буде шлях просто на С . . ., — мовив чоловік та й показав рукою на ледви примітну доріжку, що блищала поміж густою зеленою пшеницею.

Дуже цікаво, що підвідчик наш мовчав увесь час подорожі від Прилуки до І . . . й розмови з селянином, та вже, побачивши поза темною смугою ліса криту залізом баню, тіль-

ки й промовив: «Оце вам і С . . .!» Та й знов замовк.

Це загальна риса вдачі моїх земляків. Земляк мій, коли що й до ладу зробить, дак не розбалакається про своє завзяття; коли ж, боронь Боже, вскочить у гущу, дак стане справді наче риба та.

У С . . . ми розпитали шлях на Д . . . та й поїхали собі з Богом між зеленими пшеницями та житами.

Здається, мойому товаришеві не зовсім до вподоби була така подорож, особливо через те, що він любив чепуритись (а треба вам знати, що ми були вбрані зовсім як на баль). Він теж мовчав, як і підвідчик, навіть не промовив: «От вам, і С . . .», так він був роздратований курявою та иншими пригодами подорожі. Я ж, не вважаючи на фрак та инші причандали, був зовсім спокійний, навіть щасливий, дивлячись на необсяжний обшир під житами та під пшеницями. Ніде правди діти; й до мене в серце залізла туга, але ж ця туга зовсім иншої породи. Я думав і питався в Бога: «Господи, про кого це поле засіяне й зеленіє?» Хотів був попереду переказати своє сумне питання товаришеві, та, роздумавши, не сказав нічого. Як би не це кляте питання, що так не до гичі прокинулося в моїй душі, я був би зовсім щасливий, купаючись, так ска-

зати, в морі свіжого рясту, що так тихо-тихо хвилювався. Чим ближче під'їздили ми до того бенькету, тим сумніш і сумніш ставало мені, так що я ладен був повернути, мовляв, назад оглоблі. Дивлячись на обшарпаних селян, що часто-густо попадалися нам назустріч, мені здавався цей бенькет якимись нелюдськими веселощами . . .

Чи так, чи сяк, а нарешті, вже перед заходом сонця, доплентались ми до своєї мети.

Не списуватиму вам чудового гаю з велетнями-дубами, насадженими ще прадідами, освіченого скісним промінням сонця; не писатиму й про бельведер[10]) із банею величезного панського будинку, що високо підноситься серед того гаю; промовчу й про широку та величню алєю, що веде до будинку; мовчатиму й про величезне село, що було заставлене повозами, кіньми, слугами та кучерами. Не писатиму про все оте через те, що саме перед нашим в'їздом у алєю стріла нас кавалькада амазонок та амазонів[11]) без кінця-краю й зовсім збила мене зпантелику . . . Товариш мій не злякався; він жваво вискочив із воза і хвацько почав кланятися до всієї кавалькади . . . Я з цього вивів, що він удатний жартун. Минувши амазонок, амазонів, та, нарешті, ґрумів, чи джокеїв, я теж ізліз із воза, заплатив нашому підвідчикові

й, на його питання: «де ж я ночуватиму?» відповів: «у зеленій дуброві, земляче!» — а він тоді посвистав та й подався на село. Ми помалу пішли вподовж величньої алеї до панського будинку. А щоб надати свойому обличчю вид, хоч трошки похожий на джентельменський, зайшли ми до так званого «холостого фліґелю»[12]), що стояв на одшибі, недалеко головної будівлі. Тут зустріли нас джентельмени зовсім незвичайного ґатунку. Звичайно буває, що люде, після довгого обіду та добрячої випивки, швиденько чимчикують спати; у їх же все вийшло навпаки. Вони стрибали, галасували й витворяли ка-зна-що, звісно, всі в шотляндському убранню. Цинізм, щоб не сказати, гидота, та й більш нічого! Верґілій[13]) мій якось добув умивальник та миску, і ми, повмивавшись та повитрушувавши із фраків куряву, рушили в сад, сподіваючись зустрінути господарів.

Надія не одурила нас. Насамперед ми ввійшли в будинок: перейшовши дві салі, опинилися на терасі, що вся була заставлена роскішними квітками. Зійшовши з тераси та перейшовши старанно присипаною піском стежкою зелений майдан (що звався з патріотизму «левадою»), увійшли ми в сад. Навдивовижу мені то був не британський або французький сад, а звичайний дубовий гай, чи

діброва. Коли б не блищали жовті стежечки поміж старими темними дубами, дак я б зовсім забув, що пробуваю в панському саду, а не в якійсь заказаній діброві. Верґілій мій повів мене до високого, розлогого, величезного дуба й показав мені на його стовбурі невелику щілину, наче малесеньке віконечко, промовивши: «Ось погляньте тільки в оце віконечко». Я подивився і вже нічого не побачив. «Та придивіться пильніш!» Я подивився пильніш і побачив неначе образ Пресвятої Матері. Це й, справді, був образ Иржавецької Божої Матері[14]) [так мені казав мій Верґілій]. Образ той був вдовбаний в цього дуба через рік після полтавської баталії славетним прилуцьким полковником.

Слухаючи пояснення оцієї історичної події, я й не спостеріг, як ми знов вийшли на «леваду», де й зустріли господаря та господиню. Навкруги їх була ціла юрба гостей, що приязно осміхались.

Верґілій мій доволі хвацько, як на повітового вчителя, вклонився господареві, а господарь ласкаво простяг до його одну пучку лівої руки, що була оздоблена коштовним перстенем. Верґілій мій, підлабузнюючись, ухопив ту пучку обіруч і зарекомендував мене, як свого друга і вченого побратима. Я й собі вклонився теж, по правді кажучи,

доволі по-вченому, цебто, по-ведмедячому, після чого юрба гостей побільшала двома нами.

Не описуватиму вам ані господині, ані господаря, бо під час нашої авдієнції надворі було майже темно, через те й неможливо було роздивитися подробиці. Адже як би прехороше не була намальована картина взагалі, та коли маляр зневажив подробиці, дак картина його буде тільки ескізом, і справдішній мистець та знавець подивиться, покива тільки головою, та й відійде, зітхаючи до портретів Зорянки[15]), чаруватися гербами, що з убивчими подробицями намальовані на ґудзиках якогось там «віц-мундира».

Аби втекти «помазанія глави» мисця та знавця скінчених картин[16]), обмежуся я тільки першим вражінням, що є, на думку психольоґів, найважливіша риса до змалювання вдачі.

Перше вражіння, яке зробила на мене господиня, було як-найприємніше вражіння, а господарь — навпаки. Та це, може, пучка лівої руки, так ласкаво простягнена до мого приятеля, спричинила неприємне вражіння. Веселий натовп гостей повагом рушав до будинку, що вже був пишно освічений у середині, а на терасі між роскішними квітками та

цитриновими деревами ще-тільки розвішувано ріжнобарвні ліхтарчики.

Як тільки господарь із господинею ступили на терасу, коли це орхестра крепаків гримнула славутний марш із «Вільгельма Телля»[17]). Після маршу, не переводячи духу, зараз польонез, — і почався баль у всій своїй величчі.

Якийсь учений муж, здається, барон Боде, поїхав із Тегерану до руїн Персеполя[18]) й досить докладно описав свою подорож аж до самісінької долини Мардамт; побачивши ж величні руїни Персеполя, промовив: «Багато мандрівців описувало ці славутні руїни, через те мені тут нема чого робити.» Те ж можу сказати й я, дивлячись на провінціяльний баль, хоч моя подорож не мала на меті описання провінціяльного балю й не була сполучена з такими труднотами, як ота подорож із Тегерану до руїн Персеполя, та й порівняння, по правді кажучи, роблю я зовсім надзвичайне; але . . . що маю діяти, — що під руку піймалося, те й смали.

Прочитайте якунебудь повість сучасної московської белетристики; всюди стрінете описи, як не столичнього, то вже доконечне провінціяльного балю і, певна річ, із ріжними додатками щодо вбрання, та манір, і навіть самих фізіономій, наче натура на про-

вінціяльних львів та львиць особливі форми робила. Дурниця! Форми ті ж самісінькі, і коли вже є між ними різнація, дак це тільки така, що провінціяльні льви і львиці, нема що й казати, верткіщі від столичних. Цього, скілько мені відомо, описувачі провінціяльних балів не спостерегли. Значить, описано всі балі, починаючи від балю на «Фреґаті[19]) Надія» до московської «пірушки» на німецький зразок, де утсісольські «ребята» трошки попустували. І щодо провінціяльного балю я можу сказати сміливо, що мені цілком нічого робити, хиба тільки любуватися свіжими, здоровими личеньками провінціяльних красунь.

Одне мене трохи здивувало на цьому балі: саме те, що не видно було ані одного мундура, дарма що у прилуцькому повіті стояв стрілецький баталіон. Не розуміючи цієї причини, звернувся я до свого Верґілія. Верґілій мій саме тоді виробляв у кадрилі «па» найклясичнішим робом. Терпляче дожидав я кінця останньої фіґури кадриля, а тим часом розгадував це питання ріжними вгадками. «Може», міркував я, «вони теє . . . ? — Але ж ні, ця річ належить більш гусарам і взагалі кавалєрії, вони ж — піхота, та ще й з ученим кантом. Ні, тут щось та не теє . . .

Саме тоді кадриль скінчився: спотілий мій Верґілій підійшов до мене:

— А що, як витанцьовуєм? — промовив він, утираючись.

— Нічого, добре, — відповів я.

— А от що, — промовив я до його майже нишком: — чому це немає на балі військових?

— Та їх ніде не приймають, тим паче у такій господі, як господа нашого Амфітріона[20]).

«Чудно», подумав я й, подумавши, спитав:

— А панночки нічого?

— Зовсім нічого!

Враз заграли вальса, і ментор мій завертівся з якоюсь привабливою брюнеткою. А я, пропхавшись якось поміж глядачами, цебто, слугами, що стояли юрбою біля розчинених дверей, вийшов на терасу та й думав про те, як

«Мы подвигаемся замѣтно . . .»[21])

* *

*

Баль завершили найрозкішнішою вечерею, і не покропили її, не запили, а справді залили шампанським усіх назвищ. Мене аж ужахнула така пиха.

По вечері Амфітріон запросив до «ґросфатера»[22]), що й приняли гості з превеликою радістю. «Ґрос-фатер» почався й тягся з сільською простотою аж до схід сонця.

Красуні, особливо красуні на зразок героїнь небіжчика Бальзака[23]), цебто, красуні не першої свіжости, не раджу вам танцювати до схід сонця! Влада, яку маєте ви над нашим бідним серцем при сяйві свічок, зникає при сяйві сонця і привабливість, що навіваєте ви за час ночі, заміняється якимось гірко-неприязним почуттям, похожим на нуду. Але ви, роздратовані зажерливістю глитати наші бідні серця, не спостерігаєте, як наближається день, і ваше могутнє панування зникає, наче той прозорий туман, що розстилається над болотом.

Так міркував я, лишаючи веселий, простий «ґрос-фатер» і продираючись поміж дубами до нашого табору (гості мали помешкання не в будинках; кінець саду напиналось декілька шатрів, що й значило табор, або краще — циганський табор). Наближаючись до шатрів, що вилискувались на темному рясті, почув я, на превелике диво, в одному шатрі пісні й регіт. То були друзяки-чаркуни, що проміняли світову суєту на самітність, скажеш — повну вже самітність. Якось пропхався я до свого шатра, перемінив на швидку руку фрак на блюзу та й сховався в кущах ліщини. Я не знав, що сумежно зі садом був ставок, то мені здалося чудним, коли густе темне гілля ліщини почало визначатися на

білому полі. Вийшов я на поляну й побачив озеро в усій його красі; з берегів посхилялись до його старі берести та мальовничі верби. Чудова картина! Вода й не колихнеться, — суще дзеркало, і верби-красуні ніби попідходили до його купками налюбуватися зі свого роскішного широкого гілля. Довго стояв я на одному місці, причарований цією дивною картиною. Мені здавалося гріхом зрушити хоч малесеньким рухом цю врочисту тишу святої красуні — природи.

Поміркувавши, я зважився таки на цей гріх. Мені прийшло на думку, що не погано б було впірнути разів зо два або зо три в цьому чарівному озері. Зараз я це й зробив.

Після купання мені стало так легко та радісно, що я двічі почув красу пейзажу й наважився раювати з його до сходу. Задля цього сів я під розлогим берестом та й віддався солодкому оглядуванню чарівної природи.

Недовго тяглось одначе моє оглядування. Я притулився до береста та й спокійнісінько собі заснув. І наснилася мені та ж таки радісна картина з додатком балю, і тільки чудно — замісць звичайного вальса, ввижався мені відомий малюнок Гольбайна[24]): «Танок смерти».

Мари мої порвав голосний жіночий регіт. Розплющивши очі, побачив я жваву зґраю німф, що хлюпалися й цокотіли в воді, і мені, хоч-не-хоч, довелося грати ролю цікавого Антіона-пастуха[25]. Я одначе незабаром опам'ятався і сховався в кущах ліщини.

Об одинацятій годині ранку дзвоном оповістили нежонатих гостей, що чай готовий (жонаті гості втішалися ним по своїх номерах). На цей радісний благовіст гості сипнули зі своїх самотних притулків до пишної тераси, що була оздоблена столами з чайними приборами йількома пузатими самоварами та кофейницями. Не встиг я скінчити другу чашку ясно-брудастого сиропу з вершками[26], коли це гримнув вальс, і крізь відчинені двері побачив я кілька пар, що вертілися по салі. «Ну, й коли вони накрутяться?» подумав я і, сходячи з тераси, зострів свого Проспера[27]; він сказав мені нищечком, що сьогодняшній вечір почнеться концертом; цьому зрадів я немало, хоч, по правді кажучи, багато й не сподівався я від нього. Одначе я помилився.

Незабаром після вечірньої прогульки гості зібралися, хто в чім попало, цебто, хто в сіртуці, хто в пальті, а хто тримався «доброго тону» або корчив зі себе анґльомана, ті прийшли у фраках; про вбрання ж жі-

ноцтва нема що й казати. Це вже цілий усесвіт відає, що ні одна жінка, яка б красуня вона не була, не задумається разів із двацять на день переміните своє убрання, коли має на думці зустрінути юрбу, хоч навіть поторoч, аби не своєї породи. Прошу не гніватися, мої любі читачки, це не є вигадка, а певний факт.

Гості зібралися й посідали, певна річ, з деяким розбором: щó більше, висунулось наперед, а дрібнота (в тому числі й ми, Господи покрий нас) примостилася по кіосках, у темряві, поміж кольонами. Як тільки все впорядкувалося, з'явився на підвищенню, на зразок сцени, звільнений із крепаків капельмайстер, досить грубий із постаті і з чисто лякейською пикою.

— Ученик славетного Шпора[28]), — шепнув хтось побіля мене.

Ще мить, — і гримнула «Буря» Мендельсона[29]), поправді казати, гримнула і греміла досить гарно. Мене не на жарт зачепила віольончеля. Віольончеліст сидів близче инших музиків до авансцени, неначе на показ (що дійсно й було так). Це була молода людина, бліда та сухорлява, — усе, що я міг забачити зпоза віольончелі. Соля свої він віддав із таким чуттям та мистецтвом, що хоч би й самому Серве[30]), так не сором. Мене

здивувало одне — чом йому нема оплесків. Починати ж самому мені — не личило. Який із мене суддя, та й що за гість із мене? Бог зна що, Бог зна й відкіль. Що скажуть гості першого розбору!

Тим часом «Буря» скінчилася, і я почув промовлену в-пів-голосу похвалу артистові:

— От так Тарас! От так молодець! Не дурно побував аж ув Італії!

Поки орхестра ладналася, встиг я довідатися від сусіди дещо про цікавого мені артиста. Почалася увертюра з «Преціози» Вебера[31]), і я, навдивовижу, побачив віольончеліста зі скрипкою в руках майже рядом із капельмайстром, і тепер можна було його краще роздивитися.

Це була молода людина трохи більш двацяти років, струнка та ґраціозна, з чорними живими очима, з тонкими губами, що ледви осміхалися, з високим блідим чолом, — одне слово, це був джентельмен першої породи і, треба додати, найсимпатичнішої породи.

Коли він скінчив арію «Преціози», я не втерпів, — закричав «браво!» і, що сили було, почав плескати в долоні. Всі подивилися на мене, певна річ, наче на божевільного. Про те ж я не злякався і все ляскав та кричав «браво», поки, нарешті, волові очі

самого господаря не примусили мене схаменутися.

Орхестра знов ладналася, та я, не сподіваючись почути щось кращого, вийшов зі салі в сад. Тиха та спокійна була місячна ніч. Вештався я біля будинку недалеко, й до мене долітали з хаосу згуків чудові згуки віольончелі або скрипки. Постать смутного артиста, з його мелянхолійною усмішкою, носилася ніби жива переді мною. «Де я бачив його? Де я його зустрічав?» — питав я сам себе й, після довгого напруження пам'яти, згадав, що бачив його в час обіду за стільцем самого господаря з рукою, що була обгорнута серветкою.

Трохи не зомлів я від такого відкриття.

Музика затихла, і я пішов стежкою почерез леваду до старосвіцьких таємних дубів. Трохи пройшовши, почув я за собою тихий шелест ступнів; озирнувшись, пізнав я віольончеліста, що слідкував за мною. Я звернувся був до його з питанням, але він попередив мене, вхопив мої руки і притис їх зі слізьми на очах до своїх уст.

— Що це ви? Що ви? Що з вами скоїлося? — питав я його, силкуючись визволити руки.

— Дякую вам, дякую! — казав він нишком.

— Ви, ви одна, єдина людина, що слухала мене й розуміла мене. —

Сльози не дали йому говорити далі. Я мовчки взяв його під плече й довів до лавки з дерну, що була змайстрована навкола вікового розлогого дуба.

Довго сиділи ми мовчки, нарешті, він промовив:

— Ви дуже до мене ласкаві!

В цю мить роздався голос, що гукав на його.

— Ходіть до виноградної альтанки, — промовив він, устаючи. — Цю ж мить я прийду до вас.

І він швидко пішов геть.

Дивлячись у слід його, я думав: ось надхнений мінезінґер[32]) XII. віку. Одначе, як недалеко відійшли ми від благородних лицарів, розбишак того оплаканого часу. А просвіта їде собі вперед широкими ступнями . . .

Я підвівся з лавки й пішов стежкою, що вела до виноградної альтанки. Не скажу через що, але я не сподівався почути від нього його безрадісного оповідання, як це звичайно бува, і, дяка Богові, я не зовсім помилився. Правда, він сказав мені, може, більш, ніж сам хотів: але ж мова, якою заговорив він зо мною, була не наша, звичайна,

бідна мова, ні, то були божественні згуки: в їх лунав стогін змученого непорочного серця.

Він прийшов до мене в альтанку з віольончелею і, не промовивши слова, почав ладнати струмента; пробуючи, ніби жартуючи, програв він славутну каватіну з «Норми»[33]). Дух мені забило при цих згуках. Не одводячи смичка од струн, заграв він одну зі сердешних мазурок надхненого Шопена[34]). Скінчивши мазурку, він ледви виразно промовив: «От у нас і свій баль». Програв він іще декілька мазурок, одну кращу за другу, одну сердешнішу за другу.

На самому кінці останньої мазурки примітив я крізь виноградне листя мовчазні обличчя багатьох слухачів: то були все слуги приїзжих панів. Вони покидали вікна, крізь які дивилися на німецькі танці своїх вимуштрованих панів та паній, і прийшли послухати, як грає Тарас.

Орфей[35]) мій, трошки спочивши та наладнавши свою ліру, повагом повів смичком по струнах — і полилася повна сердешного солодкого смутку моя рідна мелодія на слова:

«Котилися вози з гори
Та в долині стали.»

Програвши тему, він варіював її на тисячу ладів, та так варіював, що я зроду ні-

чого подібного не чув, тай, здається, й не чутиму ніколи. Слухачі, що стояли коло альтанки, за цілий час гри не ворухнулися і, коли він скінчив свої чудові варіяції, ще довго слухали, не переводячи духу, нарешті, разом зітхнули та й знов замовкли.

Я мовчки взяв його за руки й дав знак вийти з альтанки. Ми вийшли й довго мовчки ходили по доріжці, наче боялися забалакати. Нарешті я переміг себе й поспитав:

— Де ви вчилися?

— Зпочатку дома.

— А потім?

— А потім пан із панею їздили за границю й мене з собою брали, і, поки вони жили в Берліні, я ходив кілька разів до Шпора, й більш ніде не вчився.

— Адже Шпор грає на скрипці?

— Я й учився в його на скрипці: скрипка мій справжній струмент, а віольончеля — це вже так.

— Що ж ви думаєте тепер зі собою діяти? Ви ж справжній, великий артист.

— А що мені з собою діяти? На шибеницю — більш нічого.

Казати по правді, я й сам не міг був віщувати йому щось краще.

— Торік улітку, — забалакав він, — приїздив до нас із Качанівки Глінка[36]), слу-

хав мою гру на скрипці та віольончелі, хвалив мене і просив пана, щоб випустив мене на волю. Вони обіцяли йому, та на тому, здається, скінчилося.

— Не сумуйте, моліться Богові! Дасть Бог, усе буде гоже . . .

— Я не сумую. Михайло Йванович, здається, такий добрий. На його можна сподіватися.

— Справді, можна, коли він тільки не забув про вас. Напишіть ви до його листа.

— Написати я напишу, та якже я тільки зашлю його? Коли ж я адреси не знаю.

— Я знаю, і ви дайте листа мені. Напишіть листа сьогодня, а завтра я буду в місті й подам його на почту.

Ми саме підійшли до альтанки, й він поспитав мене, схилившись до віольончелі:

— Чи не заграти вам іще чого?

— Дуже дякую. Ви втомилися, спочиньте трохи і приготуйте листа на завтра.

І ми розійшлися.

Після вечері, вже перед сходом сонця, розкланявшися з господарями, я, не заходячи до табору, помандрував на село найняти коня та воза, щоб доїхати до міста, або хоч до почтової станції. Овва! На цілому величезному селі не надибав я ні коняки, ні воза. Нема чого казати, — заможні селяни! П'я-

ниці, звичайно, та лінтюги здебільшого, а то як би таки не знайти хоч однієї коняки з возом! . . . Дивовижний народ — наші селяни! Не налякай його, так нічого й не буде . . . «Отже ж вас, мабуть, занадто налякано», — подумав я, дивлячись на оголіле село.

Нема чого робити, звернувся я до Жида-шинкаря й найняв у його, звісно, за жидівську ціну, шкапу на п'ять верстов до якоїсь «ферми»[37]). А там запевняв мене Жид, хоч четверню можна найняти до самої Прилуки.

* * *

За допомогою ввічливого Тараса Федоровича (віольончеліста) впакували ми аби-як свою мізерію та й виїхали зі села на прилуцький шлях.

— Скажіть, будь ласка, що воно за «ферма», до якої він тепер нас веде? — спитав я свого напів-сонного ментора.

— Ферма — це хутір Антона Карловича. Чудові люде, цебто, він та Маріяна Якимівна! Чудові люде! Заїдьмо, конче заїдьмо. Я вже давненько їх не бачив.

— Сількісь, заїдемо. Мені вже тепер заодно гуляти, аж поки не випхаюсь на почтовий шлях.

— Не жалкуватимете. Антін Карлович — прецікава людина . . . Він бо, бачте, почав і скінчив свою службу за лікаря у фльоті, разів зо два їздив довкола світа, покинув службу та й одержує собі повну пенсію. Та тепер приватно лікарює в нашого Амфітріона; цей же подарував йому, як додаток, ще й хутір. Чого ж іще? Живи та Бога хвали.

— А давно вже він тут живе?

— Та, мабуть, буде трохи більш, як десять років.

— А що, вони мають сім'ю?

— Ні, тільки вдвох. Правда, під їх безпосереднім доглядом виховуються дві доньки дідича — гарненькі діти — і вони, можна сказати, стали їм за рідних дітей. Одній, мабуть, буде вже років із шість, а друга роком молодча.

— Чом же це їх не видно було на балі? Адже ж я певен, вони «качучу» танцюють. А самі гаразд знаєте, яка це оздоба балю.

— Ні. Я певен, що вони не танцюють качучі, і, розумієте, мати хоче виховати їх у дійсній самоті, а потім випустити у світ зовсім невинних, неначе двоє пташенят іздід крильця. Мені, знаєте, ця ідея дуже подобається: морально-фільософічна і, можна сказати, поетична ідея. А на вашу думку як?

— Справді, поетична ідея та ніяк не більш. Я й не гадав, одначе, щоб у Софії Самійлівни були діти. Вона ще така свіжа! . . .

— Та прекрасна, додайте!

— Справді, прекрасна.

Тоді саме стрів нас селянин і, знявши свого солом'яного бриля, поклонився. І, коли вже ми проїхали повз його, він усе ще стояв без шапки та дивився на наш екіпаж, мабуть, міркуючи: «Чорт його зна, що воно таке, — чи воно пани, чи воно жиди?» Пани, що з балю повертаються . . .

Певне, ви бачили луб'яний малюнок[38]), як Жиди на шабаш поспішають. Багато було спільного між цим малюнком та нашим екіпажем, а то й пасажирами. Як же тут було селянинові не зупинитися та не полюбуватися з такого величнього поїзду? А треба вам сказати, що курява не ховала нашого величчя, бо ми їхали ходою, й тільки наші особи стирчали з глибокої жидівської брички, а сам господарь ішов пішки, поганяючи свою змарнілу шкапу.

Декілька разів доліталн до мене якісь жидівські слова, що з зітханням промовляв їх наш хурман, і так гостро промовляв він ту ж саму фразу, що я мимохіть завчив її і просив його перекласти. Але він довго не

згоджувався, запевняючи мене, що то були негарні слова:

— Такі погані, — додав він, — що про їх і думати не личить, а не то, щоб їх іще говорити.

Але ж я пообіцяв йому гривню[39]) міді на горілку й, він, подивившись на мене неймовірно, промовив:

— «Уні хушавке мес», — по вашому значитиме, що жива людина без грошей однаково, що й мертва.

Суща жидівська приказка!

От ми й їдемо собі повагом доріжкою поміж роскішним рястом, що був освічений ранішнім сонцем. Роса вже трохи підсохла, й коники починали по зелених житах своє цокання, таке тихе, таке мельодійне цокання, що як би була не вкусила мене муха за ніс, я б, певне, заснув. Зігнавши кляту муху, я мимохіть глянув уперед. Боже мій! Та відкіля ж усе оце взялося?

На рівній зеленій поверхні, можна сказати; перед самим носом визирнули верховини тополь, потім показалися зелені маківки верб, потім попід горою розіслався цілий гай, а за ним на цілу долину розляглося, ніби біла скатерть, тихе прозоре озеро. Чудова, для душі радісна картина.

Я розштовхав свого товариша й показав йому рукою на величний краєвид.

— Це хутір Антона Карловича. Ми встанемо отут та й підемо гайком пішки, а він хай стане біля шинку під горою.

Напутивши так жида, пішли ми просто на гайок, але ж ми потрапили в гайок не так легко, як думали, бо він був окопаний досить широким ровом, а супротилежний бік рова був обсаджений аґрусом.

Узявшися з приятелем попід руки (чого я, між иншим, не можу терпіти), пішли ми здовж огорожі, що була обсаджена високими тополями. Зза тополь де-не-де просвічували молоді березнячки, або темнів тонкий молодий дубняк, а то стрункий ряд тополь відразу переривав старий дуб, що сів над самісіньким ровом та й простяг своє мальовниче гілля далеко за рів аж на шлях.

Пройшовши доброї пів верстви, дійшли ми аж до повороту огорожі та й повернули ліворуч на стежку, що йшла з гори рівнобіжно з ровом. На цьому повороті одкрилося нам у всій своїй красі тихе ясне озеро, облямоване густим зеленим очеретом та величезними розлогими вербами. Мені так хотілося підійти до озера, та віпрнути разів зо два в його прозору воду. Але мій поводатарь завважив досить виразно, що це зовсім не личить,

бо ми саме тоді підійшли до воріт парку, біля яких росло дві старі верби. Ми легко відчинили ворота і ввійшли в парк. Довга тінява доріжка вела до будинку, що одалеки білів крізь гілля. Не доходячи до будинку, побачили ми осторонь недалеко від доріжки людину в білій полотняній блюзі, у простому солом'яному брилі та з циґарою в зубах.

— Антоне Карловичу, добридень вам! — загукав мій поводатарь.

Постать у блюзі зняла бриля й, вийнявши циґару з рота, промовила:

-- Позвольте, будьте ласкаві!

Ми підійшли один до одного близче. Це був сам господарь парку, чи хутора, свіжий, присадкуватий дід із чистою німецькою фізіономією. Поводатарь мій рекомендував мене з усіма епітетами, а Антін Карлович із добросердешною усмішкою простяг до мене руку і промовив:

— Дуже радий!

Я теж зі свого боку промовив якусь ляконічну ввічлівість, і ми знов вийшли на доріжку. Не встигли ми зробити кілька ступнів, коли це зза куща пахучої очеремхи у квітках вибігли до нас дві прекрасні біляві дівчинки років по п'ять або по шість, та й кинулися до Антона Карловича, гукаючи:

«А що, злякали, злякали!» Антін Карлович мовчки показав їм рукою на нас, і дівчатка покинули його та й сховалися за кущ очеремхи.

Тим часом вийшли ми на зелений лужок, що прилягав із одного боку до озера, а з другого до ґанку чистенького біленького будиночка, що кругом був обсаджений кущами бузку.

Дивне враження зробила на мене ця тиха, ґраціозна картина . . .

Слідком за нами вибігли дівчатка на лужок, а з будинку на ґанок вийшла молода, вродлива жінка з книгою та з парасолькою в руці, та й пішла до дітей. То була, як я потім довідався, ґувернантка Француженка. Ми зійшли на ґанок, і господарь запросив нас відпочити в холодку, а сам пішов у будинок.

На дозвіллі я любував із дітей, що гралися на зеленому лужку, та, казати правду, зі стрункої, величньої постаті, вродливої ґувернантки, і так я залюбувався, що й не примітив, як на ґанок вийшла до нас сама господиня. Уклонившися, я прохав вибачення за свою невважливість.

— Нічого, нічого, любуйтеся! У нас, дяка Богові, є з чого любуватись.

І вона, лукаво усміхнувшись, звернулася до мого товариша. Той почав був мене рекомендувати, але ж вона промовила до його нецеремонно:

- Не турбуйтесь лишень, мені вже Антін Карлович рекомендував. Розкажіть лишень краще, як ви там веселилися на балі?

Мій приятель почав описувати їй баль, а я тимчасом став роздивлятися нецеремонну панію.

Це була гарна брюнетка, принаймні, років трицять п'яти, з великими виразними карими очима, з досить свіжим, як на її вік, рум'янцем на повних щоках, з трохи кирпатим носом, з прегарними білими чималими зубами та ледви одвислим підборіддям. А взагалі вона була сущим типом Українки. Навіть голос її та особливо вимова нагадували мені мою землячку, яку «чиновницю» середньої руки або високої руки, жінку протопопа, дарма що убрана вона була, як справжня пані.

— А, нуте вас із вашим балем! — проказала вона скоромовкою, стала на дверях та й зацокотіла: — Прошу найпокірніше до покоїв! Ви хоч і з балю сьогодня, та, певне, ще не пили чаю. По правді кажучи, й ми тільки-що встали.

Я пішов слідком за господинею, а товариш мій, як людина знайома з місцевістю, пішов одшукати жида та клопотатися про помешкання.

У першій світлиці, досить великій, зустрів нас Антін Карлович уже не в полотняній блюзі, а в сірому пальті з літнього тріка, і просив мене сідати без церемонії.

— А ви, Маріяно Якимівно, пошліть свою Оришку, хай кличе до снідання Адольфіну Францівну з дітьми.

Господиня покликала слугу, скромну й милолицю дівчину в сільському убранні, загадала їй щось чистою українською мовою, і та вийшла зі світлиці.

Через кілька хвилин увійшла до світлиці ґувернантка з обома дівчатами, а за нею й мій товариш. І всі ми сіли круг столу: на столі пишався вже здоровенний самовар. Як би я не знав, чиї то були діти, дак я б подумав, що Маріяна Якимівна була їх дійсна мати: так любо, так як матінка любо поводилася вона з ними. І, на превелике диво, вона, звертаючись до ґувернантки, розмовляла з нею по-французьки . . . От тобі й «чиновниця» середньої руки, от тобі й жінка протопопа вищої руки! — подумав я. Маріяна Якимівна просто зачарувала мене, і як би вона зверталася була до своєї Оришки московським діялектом,

дак я б подумав, що маю щастя бачити перед собою, принаймні, ґрафиню, або хоч просто даму вищої сфери. Така вже сила упередження проти своєї рідної мови! . . .

За чаєм принагідно довідався я про ймення двох дівчаток. Одну, здається, старшу (вони були однакові на зріст) звали Лізою, другу Наталею. І так вони скидалися одна на одну, що, коли б пересадили їх з місця на місце, я б не знав, котра з їх Ліза, та котра Наталя. А обидві вони занадто скидалися на свою любу матусю.

Господиня, між иншим, звернулася до мене й поспитала, чи сподобався мені концерт у Д . . . — Вже, певне, там не обійшлося без концерту? — додала вона.

Я потвердив.

— А який віольончеліст? Хиба не правда — прекрасний?

— Прехороший! — відповів я.

— Це наш великий приятель, і, окрім того, що він прегарний артист, треба знати, що він людина найніжнішого, найблагороднішого серця. Та що маєш діяти? — додала вона з зітханням. — Ліза й Наталя плачуть, коли не бачать його днів зо два, а про Адольфіну Францівну нема чого й казати, — промовила вона, жартуючи, і цмокнула ґувернантку в

щоку, що та аж запалала, з чого я примітив, що вона розуміє по-московському.

Мені було дуже приємно чути таке про людину, яку полюбив я від одного разу, як щось близьке до мого серця.

Після чаю Антін Карлович звернувся до нас і запросив до своеї хати.

— Це я до їх тільки в гості приходжу, а хата моя в саду.

І він узявся за свій бриль. Ми зробили те ж.

Біла, укрита соломою хата, до якої привів нас Антін Карлович, стояла в садку й була разом і за кабінет Антона Карловича й за роздягальню. Чисто німецька вигадка.

Хата Антона Карловича, як узагалі українські хати, була перегороджена сіньми на дві половини: на світлицю з хатиною й на так звану комору. У коморі, куди світло приходило крізь одно вікно, була в його аптика та бібліотека, а в сінях ляборатория. Це, можна було думати, через те, що на широкій грубі стояв алембік, реторта[40]) та скляні й глиняні баньки. Стіни світлиці, чи кабінету, були оздоблені луками, стрілами, томагавками та иншою зброєю хижаків, а це свідчило про довкола-світню подорож Антона Карловича. Попід стінами стояло дві

кушетки, поміж ними біля стіни простий дубовий стіл, а на йому електрична машина.

— Чи не спочинете ви лишень із дороги, а я тимчасом навідаюсь у Д . . . Я ж їхній домашній лікарь. До побачення!

І він зоставив нас у свойому кабінеті повними господарями.

— От не гадав я, рушаючи на баль, попасти в кабінет ученого подорожника, а до того — подорожника скромного! — в-голос подумав я, коли ми лишилися вдвох.

— Та що це! — промовив до мене товариш. — Ви зазирніть у кімнату, от де рідкости!

І справді рідкости! . . . Вподовж усієї кімнати під стіною широкий стіл дубовий, заставлений найріжноманітнішими та прегарними черепашками тропічних морів і посеред столу, саме проти вікна, плоська скринька, завдовжки й завширшки з аршин, із скляним віком: у скриньці нумізматичні [41]) рідкости Антона Карловича.

Поміж монетами ріжної величини й форми побачив я австрійський таляр XVII. віку, на йому глибоко була видавлена печатка з московським гербом.

— Чи не правда, цікава монета? — промовив до мене товариш, показуючи на таляр: — або, краще мовити, цікава печатка.

— Але ж що воно значить ця печатка? — поспитав я.

— А от бачте що. Як ходив року 1664. чи 1665. наказний гетьман Іван Золотаренко[12]) з українськими полками, дак наші козаки не хотіли брати платні московською монетою, от їм і дано австрійськими талярами, положивши на кожний таляр московську печатку.

Надивившись на рідкости Антона Карловича, я вийшов у сад, лишивши свого товариша помріяти на самоті, цебто, трішечки поспати. Я обійшов увесь сад, чи, краще мовити, парк і не міг досить налюбуватися красою дерев та чистотою доріжок і взагалі щиро-німецькою охайністю, з якою все оце ведеться. Наприклад, у кого ви побачите, окрім Німця, щоб поміж садовиною були посаджені кавуни, дині й навіть кияхи?[13]) В Німеччині це річ зрозуміла, але ж у нас це просто неможливо . . . З саду вийшов я на греблю, обсаджену вербами. Налюбувавшись чистеньким, чепурненьким млином на одно колесо та пройшовши гатку, опинився я на селі.

Село, може, всього-на-всього хат із двацяток. Але як ото все хороше! Що не хата, то й картина!

«От», подумав я, «й невелике село, та веселе!»

Наважився я поспитати стрічного селянина, чи не можна буде в їх найняти коней до Прилуки.

— Можна, чому не можна, хоч пару, хоч дві пари, дак можна!

— От і добре. Дак я зайду опісля, поторгуюся.

— Добре, поторгуйтесь.

За селом побачив я панську стодолу, а коло неї скирти всякого збіжжя. Підходячи до стодоли, стрів я токовóго, й він показав мені підлеглий йому тік, чи гумно. Я не аґроном, дивився на все поверховно, та все ж із того, що побачив та почув, вивів я, що не пошкодило б, мабуть, і завзятим аґрономам повчитися дечого від Антона Карловича або хоч від його токовóго.

Питав я в токовóго і про винницю[14]), через що, мовляв, Антін Карлович, маючи стілько хліба, не спорудив собі й досі хоч невеличкої винниці, й одержав відповідь:

— Бог їх святий знає! Я й сам казав їм, щоб спорудити хоч невеличку. «На що?» — кажуть: — «щоб п'яниць голісіньких пускати по світу? Не треба!» Вони в нас такі чудні й, боронь Боже, як вони тієї проклятущої горілки не люблять.

— Справді, чудна людина! Ну, а п'яниці в вас є на селі?

— Ні однісінького!

— Добре. Куди ж ви збуваєте своє зерно?

— Куди збуваємо? Нікуди більше як у Д... Бачте, пани бенкетують, а мужики голодують. Та ще мало цього: на селі, окрім коршми, — що вулиця, то й шинок, а в кожному шинку для принади катеринка виграва. От бідний мужик пропиває під німецьку музику останню нитку. Сказано: мужик — дурень.

«За те пани примудрилися! О, філянтропія!» — подумав я й попрощався з токови́м.

Підходячи до греблі, мимохіть став я, щоб полюбуватися старими вербами, що поспускали свої довгі зелені віти у світлу прозору воду. А зза того роскішного гілля, з супротилежного боку ставка визирає з темного рясту біленька хатка Антона Карловича, що так любо усміхалася, і наче красуня та любується своєю вродою перед дзеркалом, так вона любується собою у прозорому тихому озері.

«Благодать!» — подумав я й пішов через греблю до чепурненької хатки.

Тим часом Антін Карлович повернувся од своїх пацієнтів і, на превелику радість, привіз зі собою любого мого віртуоза. Ми зустрілися з ним на вході в сад і приязно привіталися, наче найдавніші знайомі.

До нас вийшла Маріяна Якимівна й, нецеремонно взявши мене за руку, промовила:

— Ви мусите бути щира душа, коли полюбили нашого любого Тараса Федоровича. Від щирої душі вам дякую.

Я мовчки поцілував її в руку. Тим часом підійшов до нас Антін Карлович.

— Ось глянь, глянь, що наш гість виробляє! — промовила вона до чоловіка.

— Нічого, нічого, — говорив Антін Карлович, усміхаючись. — А чи не краще буде, коли ми підемо та побалакаємо з борщем. Як на вашу думку, Маріяно Якимівно?

— А й справді краще! Прошу покірно, панове! — промовила вона до нас, і ми пішли обідати.

А чи багато з вас є, панове, таких, щоб, маючи хоч одну кріпацьку душу, посадовили попліч себе кріпака, хоч би той кріпак був найбільший ґеній на світі? Певен я, що не знайдеться ні одного, окрім щироблагородного Антона Карловича!

Тарас Федорович сидів між пустотливими Лізою й Наталею, і вони не давали йому, бідному, спокою за ввесь час обіду. Чудова, благородна рівність! От би як треба людям жити поміж собою! Та що маєш діяти? Не можна! Між иншим почув я декілька французьких виразів, що висловили їх Тарас Фе-

дорович та ґувернантка. Оцим до останку заполонив мене мій любий віртуоз.

По обіді ми, цебто, чоловіки, рушили до Антона Карловича в хату покурити.

А що я не курив, і віртуоз мій теж ні, дак ми й пішли собі гуляти по саду, аж покіль не вийшли на невеличку прогальовину, де стояв добрий стіжок свіжого сіна. Не встояв я проти такої могутної спокуси. Скинувши краватку та сіртук, ліг я на пахуче сіно, а за мною, розуміється, й мій товариш теж. Щоб не подужала дрімота, повів я здалека розмову про двох дівчаток, що жили ніби за годованок у вельми поважаного Антона Карловича.

— Які любі, прехороші дітки! — промовив я.

— І, додайте, щасливі діти. Не тямлю я, що б із їх і було, коли б біля нашого роскішного села не було оцього хутора й цих добрих людей!

— А розкажіть мені, справді, що то воно за ориґінальна мати, що виховує своїх дітей таким робом? Мені здається, що для дітей такого віку ніхто не спроможеться заступити матір.

— Отже Маріяна Якимівна спромоглася. Ось що. Софія Самійлівна, мати їхня по назвищу, великосвітова панія, а головна річ —

красуня .... Красуня соромиться, коли її запитає хто про здоровля її дітей. Це їй однаково, що сказати: «Як ви змарніли, Софіє Самійлівно!» А до того, як світова панія, вона після кожного балю (а їх у нас на рік буває три, переступного — й чотирі) мусить віддавати візити своїм гостям. А гостей, ви самі бачили, скілько понаїздило. А от сімнацятого вересня двічі стільки наїде, без огляду ні на яку погоду, через те, що тоді саме вона йменниця. Поки повіддає візити, зирк — другий баль готується, далі третій... Отак рік і минає. А далі, коли вибереться час, треба й до Петербурга поїхати: «А то», каже, «між цими хахлами зовсім зачерствієш!» Самі міркуйте, чи до дітей їй при такому житті? І, на мою думку, вона нічого кращого й видумати б не змогла, як оддати їх до рук Маріяні Якимівні?

— Я з вами згоден, що вони зробили розумно, але чи гарно, це инша річ.

— Певне, тут серце матері заховалося під себелюбством світової красуні. Проте ж оце якось нещодавно я чув, згадувала вона про їх. Років через два хоче вона вирядити їх до Смольного Інституту[45]). «В полтавському», каже, «пороблються вони ‚хахлачками'».

— І то правда. Як же вона не побоялася віддати їх Маріяні Якимівні? Чи їй здава-

лося, що можна лиху запобігти, коли будуть із ними Французжанка-ґувернантка та слуга-Німкеня.

— Де там! Німкеня сама незабаром зробиться «хахлачкою», а про ґувернантку нема чого й казати. Ось слухайте, що я вам скажу. Адольфіна Францівна забажала вчитися московської мови. От Маріяна Якимівна її й учить; але ж, замісць московської мови, вивчила її по-українському. Софія Самійлівна трохи не посварилася через оце з Маріяною Якимівною. І знаєте, що ще: вона чудово співає деякі наші пісні. Проситимем її, хай заспіває нам хоч однієї.

— Неодмінно!

— Ось вони, ось вони! — почули ми недалечко дитячі голоси, і ледви встигли ми одягти сіртуки, як підбігли до нас Ліза й Наталя та, вхопившися за поли сіртука Тараса Федоровича, потягли його в сад, промовляючи:

— Ходімо, ходімо! Неня просить вас грати.

Пройшовши кілька ступнів за артистом, побачив я Адольфіну Францівну, що прихилилася до дерева, і, підійшовши до неї, промовив якийсь комплімент по-вкраїнському; вона, трохи усміхаючись, зовсім несоромливо одповіла мені: «Спасибі!» Ми пішли слідком

за дітьми, розмовляючи, наче близькі знайомі. Між иншим, як доказ свого знання української мови, ґувернантка прочитала[46]) мені два рядки:

Катерино, серце моє,
Лишенько з тобою . . .

І так любо, так виразно прочитала вона ці вірші, що, коли б я був не знав, що вона Французжанка, дак, не вагаючись, мав би її за мою щиру землячку.

Упадаючи біля m-lle Адольфіни по-«хахлацьки» на французський лад, ми трохи відстали від дітей та загарештованого артиста, а коли надійшли до будинку, наш артист на ґанку грав уже українську пісню до танців, а Ліза та Наталя перед ґанком із попідіймаными рученятами, наче плещучи, танцювали, промовляючи:

«Гоп-чук гречаники,
Гоп-чук печенії» . . .

Антін Карлович, сидячи на ґанку, сердешно усміхався, а Маріяна Якимівна брала раз-по-раз дітей на руки й цілувала з найщирішою ніжністю матері. Віддалеки стояла Німкеня-прислужниця й, розворушена жвавим мотивом пісні, ляскала пучками в такт. Тільки простодушні щасливці можуть виявляти зі себе таку картину!

В саду, окрім хати Антона Карловича, була ще невеличка хатка з піддашшям, і, замісць призьби, стояли навкруги ґратчаті деревляні ослони, а перед хаткою стара липа; округ неї теж був ослін, тілько не деревляний, а дерновий. Хатка ця була майстерня, чи робітня Маріяни Якимівни. Тут сушила вона садовину, варила варення й готувала ріжні настійки та чудові наливки. А під липою відпочивала Маріяна Якимівна.

В оцю хатку на ціле літо виносили фортеп'ян, бо Маріяна Якимівна, дарма, що була вже у прозаїчному віку й піклувалась про наїдки та напитки, в душі була артистка й любила на дозвіллі забувати своє прозаїчне існуваннє насушне й носитися у згуках, у небесних краях божественної фантазії.

Часто й довго, сидячи під липою, добрий Антін Карлович слухав холодні поетові думи практичні, курячи свою циґарку. Ніби сніг після проміння весняного сонця, німецька фантазія оживала, тухла в роті циґара, і старий молодів.

В оцю таємну хатку просила Маріяна Якимівна своїх гостей чаю пити.

Після чаю засвітили в хатці свічки. M-lle Адольфіна, не відмагаючись, як те звичайно бува з гарними паннами, сіла за фортеп'ян, Тарас Федорович узявся за віольончелю, й

після кількох акордів, тихо, гарно, наче з неба, розтяглася одна з божественних сонат божественного Бетговена[47]).

Ми зосталися під липою й, за ввесь час сонати, сиділи, притаївши духа; навіть жваві діти — й ті пригорнулись до Маріяни Якимівни, затихли й, тільки усміхаючись, позирали одне на одного. Після сонати Бетговена програли з однаковим хистом іще дві сонаті Моцартові[48]), потім деякі місця зі славутнього «Реквієма» й, нарешті, зовсім несподівано:

«Ходить гарбуз по городу . . .»

Діти біля Маріяни Якимівни закричали, а Антін Карлович пішов у хатку запалити циґарку. Тарас Федорович виробляв такі варіяції на цей поспів на-пів веселий, на-пів сумний, що діти знов притулилися мовчки до колін Маріяни Якимівни, а в Антона Карловича знов погасла циґара.

Чи багато людей, що мають долю блискучу й роскішну, проводять свої довгі вечорі так нецеремонно, просто й разом так прекрасно, як ми, люде прості, сливе бідні, провели цей вечір незабутній? Певен я, що небагато. А виходить, що справді прекрасне й величчя духове не вимагає ніяких прикрас позлотистих або й золотих.

Скінчивши варіяції, артисти наші повиходили з хатки до Маріяни Якимівни, щоб

вона заграла їм що. Вона одмагалася. Ми й собі пристали до їх, але ж ніщо не помагало.

— Нехай — каже, — я вам завтра заграю, а то сьогодня це значитиме: після меду та — хрін. Ходімо краще гуляти. Он гляньте, вже й місяченько зза дерев визирає.

І з цими словами вона ввійшла в хатку, погасила свічки, причинила й замкнула двері, і всі ми, весело балакаючи, пішли любуватись, як визирає повний місяць ізза млинів та старої верби й вилискується в темній воді прозорій. Я зовсім був зачарований і декораціями й цими простими, добрими людьми. Довго ще гуляли ми по саду удвох із Тарасом Федоровичем, що прямо причарував мене до себе. Він, як це звичайно було з довірчивими людьми, розповів мені історію свого сумного дитячого віку, без ніякого з мого боку домагання, як це теж звичайно бува з письменною братією. Він через те розповів мені, що я з увагою, або краще мовити, з почуттям його слухав.

— Батька, — казав він, — я не пам'ятаю, й моя мати ніколи мені нічого про його не говорила. Хати в нас теж своєї не було, й ми, як у нас кажуть, жили в сусідах, цебто, переходили від одного чоловіка та до другого, аж поки я не почав ходити. Тоді вона, бо стала вже вільніша, хотіла була найня-

тися до кого на рік, але ж ніхто не хотів наймати її, не знаю через що: може, через мене, або що вона була така худа, та бліда . . . Дак от, обійшовши марно всі села, найнялася вона, нарешті, до жида-шинкаря. Не можу вам сказати, скілько саме років служила вона в жида, знаю тільки, що я був чималий хлопець, як вона вмерла. А вмерла ж вона, скілько я згадаю, на сухоти. І, як тепер пам'ятаю, за кілька день до смерти прийшла вона до своєї хижки, або, краще мовити, стайні з худобою, лягла, та вже більш відтіля й не виходила. За кілька хвилин до смерти приніс я їй води в питуні[49]). Та вона не мала вже сили пити й балакати теж . . . Вона тільки поманила до себе рукою й, коли я нахилився до неї, ледви-ледви доторкнулася рукою до моєї голови, поцілувала мене, й дві сльози викотилися з її очей померклих. Потім вона тихо зітхнула й умерла. Соцький поховав її за того карбованця, що жид не додав їй за роботу. А я швендяв по селу, аж поки не пристав до валки старців. Між старцями був сліпий козак, чи бандурист, йому мене й нараяли, як скромного хлопця. От він і взяв мене, замісць попереднього свого поводатаря. А, знаєте, мені до вподоби було моє нове становище через те, що я мав хоч деякий, а все ж таки

притулок. А ще більш до вподоби був мені сліпець, що я водив. Це був іще молодий чоловік і, пам'ятаю, сухорлявий, та з довгими пальцями. Особливо ж мені подобалось, коли він сам собі, перебіраючи повагом на бандурі струни, тихенько співав:

«На морі синьому, на камені білому
Ясний сокіл квилить-проквиляє . . .»

Щось надзвичайне з'являлось моїй дитячій уяві у згуках та словах цієї сумовитої пісні. От такий самий, як тепер, був у Д. баль, з тією тільки ріжницею, що тоді й старцям готували страву, а тепер уже не готують. От і ми з валками старців прийшли на обід. Сидимо ми ото собі під деревом, і, ждучи обіду, наладнав кобзу й заграв мій кобзарь. Народ так і оточив нас навкруги. От він виграває, а я дивлюсь набік, та й бачу: до нас пани з паннами. Народ, звісно, зараз розступився перед панами, і сама Софія Самійлівна підійшла до мене. Вона похльоскала мене по щоці й промовила: «Який гарненький!» І, обернувшись до панів, проказала: «Я неодмінно візьму його за пажа до себе!» Так і сталося! Другого дня я був уже між челяддю. Та коли ж виявилося, не знаю через що, що я невдатний на пажа, дак мене почали вчити співати; я мав успіх. А потім стали вчити і грати, попереду на скрип-

ці, а потім на віольончелі. От вам моя проста історія, — додав він та й замовк.

— Сумна, по правді кажучи, історія.

— Що ж діяти? Минуле моє справді сумне, але теперішнє таке безнадійне, таке безрадісне, що коли б не ці щирі люде, то я б не знав, що зі собою й робити.

— Не зневіряйтесь, мій друже, кохайтесь у свойому прекрасному мистецтві, і Господь заспокоїть вашу страждущу душу й пошле вашому терпінню щасливий кінець.

— Не знаю, чи знайде мій лист Михайла Йвановича в Петербурзі?

— О, певне! Він нікуди не поїхав: це було б відомо.

— Та чи й можна ж сподіватись, що лист мій щонебудь удіє?

— Запевне. Я дуже добре знайомий із Михайлом Івановичем. Це предобра, що-найщиріша людина! Одно слово, це артист із дуже мняким серцем! Ще ось що. Завтра я розлучуся з вами надовго а, може, й на завжди; але ви, й оці люде добрі, й оці години, що провів я вкупі з вами, такі дорогі мойому серцю, що для мене були б найкращим дарунком од вас хоч і коротесенькі листи. Прошу вас, пишіть до мене хоч деколи. А про наслідки вашого листу до Михайла Йвановича

неодмінно сповістіть мене. Завтра я дам вам свою адресу.

І він обіцяв мені вести свої записки й засилати їх що-місяця до мене, замісць листів.

— Мені так приємно, — відповів він, — викладати вам свою душу, і ви з такою увагою слухаєте мене, що я й тоді в'являтиму собі, наче оповідаю вам особисто про мої враження.

В хаті Антона Карловича горіло ще світло, коли ми підійшли до неї, але руху вже не було ніякого. Верґілій мій так пильно хропів, що було чути аж за хатою. Незабаром і ми почали йому підтакувати.

* *
*

Другого дня вранці я пішов був на хутір найняти коней із возом, щоб їхати з товаришем до Прилуки, коли це Антін Карлович доганяє мене вже на греблі й завертає додому, кажучи, що чемні люде так не роблять, а Маріяна Якимівна не хоче й слухати, щоб ви раніш, як днів через три, покинули нашу оселю. Діти — й ті навіть заплакали, почувши про такий ваш неделікатний учинок.

Від Маріяни Якимівни вислухав я ще докладнішу рацію:

— І не думайте, й не гадайте, — казала вона. — Як на світі живу, то ще не бачила, щоб звичайні люде другого ж дня з гостей їхали, навіть і на мужицьких конях! Цього не тільки в нас, а, мабуть, і в Німців не водиться. Чи так, Антоне Карловичу, ти ж Німець? Га?

— Такий я Німець, як ти Німкеня, — промовив Антін Карлович та й засміявся.

— Ось і Тарас Федорович останеться в нас, — додала Маріяна Якимівна. — Тепер йому після балю зовсім нема чого там робити. А Адольфіна обіцяє нам сьогодня співати українські пісні; діти ж обіцяють вам танцювати хоч цілісінький день «гречаники».

— І метелицю, матусю, — разом промовили обидві дівчинки.

Не було сили змагатися, й я згодився. Верґілій мій забалакав був про службу, про обов'язки та про шкільного куратора.

— Вже хоч би ви мовчали! Носиться зі своїм куратором . . . їй-Богу, правда! А ще старий знайомий. Ходім лишень краще до моєї хати чай пити, а то з вами не збалакаєш.

Переглянулись ми з Верґілієм та й пішли мовчки за Маріяною Якимівною.

Ще два дні гостювали ми в цих людей щирих і за сей час намалював я олівцем декілька краєвидів щасливого хутора й тільки

сливе рисами всю нашу компанію; на першому пляні помістив я Наталю та Лізу, що танцюють «гречаники». Все оце ледви-ледви накидано. Та ось уже двацятий рік минає[50]), як любувався я цією живою картиною, а, дивлячись на цей ескіз, я ніби знов любуюся нею, і навіть чую скрипку та ляскання пучками Німкені-прислужниці.

Мені здається, ніякий ґеніяльний опис особи та місцевости не може так оживити давно минулого, як декілька смуг, проведених удатно олівцем. Принаймні, це так упливає на мене.

Четвертого дня нашого перебування на благодатному хуторі, так у годині десятій ранку, проводили нас, наче найблизчих друзів своїх, привітні та щасливі мешканці хутора цілою родиною. Навіть Наталю та Лізу взяли зі собою. І проводили нас не тільки через греблю, навіть через село, аж до самої клуні. Тут сіли ми на спокійну натичанку Антона Карловича, запряжену парою добрих коней, та й рушили.

Довго стояли друзі наші на одному місці й махали нам хустками. А одна дівчинка, щоб краще було видко її хустинку, скочила до Антона Карловича на плече, й пильно махала нам хустиною . . . Натичанка покотилася швидче й швидче, й купка друзів на-

ших ледви була примітна на обрії. Ще чверть верстви, маленька долинка — й друзі наші зникли за круговидом. Ще раз зиркнув я назад, виїхавши на горб — овва! Окрім клуні та скирд, нічого не було навкруги видко. Сумно стало мені, так сумно, наче я прощався зі своїми родичами на час довгий, необмежений. Воно так і сталося.

За ввесь час подорожі приятель мій мовчав; я був дуже радий цьому, бо не почував у собі хисту розмовляти про найзвичайніші речі. Небавом на обрії показалося наше місто Прилука, а трохи близче зза темного гаю визирали білим залізом укриті бані соборної церкви Густинського манастира. Коли проїздив я повз цей замок-манастир, що потроху оновлявся, дуже неприємно вразила мене нова башта на чотирі вугли, ще не побілена, з плоською покрівлею, наче каланча[51]).

— Що воно за диво стирчить ото? — запитав я свого приятеля.

— Це дзвіниця оновленої домашньої настоятельської церкви, що над малою брамою.

— Певне, вже якийсь мастак — костромський мужичок спорудив таку будівлю!

— Ні, вибачайте, не мужичок, а справжній патентований майстер.

— Та й по-мистецьки ж підробив він візантійський стиль!

—Не глузуйте лишень, будьте ласкаві, з нашого майстра! Його ганять, і грошей не дають. А ось як поїдете з Прилуки до Ніжина, дак побачите в селі дідички N. справдішній «храм царя», цим таки майстром споруджений. Вже на що наш посвячений знавець та покровитель мистецтва, можна мовити, меценат нашого часу, N. N., а й тоїї глянув, та тільки рота роззявив; про непросвіченого ж нема чого й казати.

— Честь та слава майстрові вашому!

Тим часом в'їхали ми в місто, а через годину я вже прощався з шановним педаґоґом, просячи його записувати на користь науки все, що доторкається археольоьоґії і взагалі народнього характеру, цебто, прислів'я, приказки, пісні, перекази й таке инше. А найпаче просив я його сповіщати мене иноді про наших добрих друзів на хуторі. Він обіцяв мені виконати все, коли стане сили.

І ми розлучилися, і розлучилися на довго.

II.

Розлучаючись із моїм провідником, я й не гадав тоді, що ми на довго-предовго розлучаємось; я гадав тоді, що та ж київська Археоґрафічна Комісія й на той рік доручить мені поїхати по Вкраїні, — я буду в Чернигові, а звідтіль поїду через Ніжин на Прилуку й по дорозі гляну на хвалений той «храм», споруджений коштом дідички N., а в Прилуці погостюю в мого Верґілія день-два, та, коли буде можна, навідаємось до Антона Карловича та до Маріяни Якимівни й налюбуємося з їх прегарного хутора.

Так гадав я тоді, та . . . не так склалося, як ждалося. Вийшло те, що я цілих двацять років (після мого виїзду з Прилуки) Київа, Чернигова, Ніжина, Прилуки й мого Автомедона[52]), хутора й усього, що бачив я там прекрасного, не тільки не бачив, але навіть цілих двацять літ не бачив моєї любої України і згука рідного не чув. От що доля иноді з нами діє! Після двацятилітньої мандрівки по чужині повернув я на Вкраїну. Переїздячи через смиренне місто Прилуку, згадав я

сіренький будинок на розі двох брудних вулиць і сказав хурманові зупинитись біля того мізерного будиночка. Зліз я з воза, ввіходжу у двір, мене зустрічають два хлопчики; я питаю, чи тут живе Іван Максимович С.

— Тут! — відповідають разом обидва хлопці.

— Чи він у господі?

— Нема! Вони у школі.

— А чи нема в вас дома кого старшого од вас?

— Є мати дома, та тільки вже відпочивають; ось ми її розбудимо.

— Не треба, не будіть. Я потім зайду.

І поїхав на почтову станцію.

День був прехороший. Вже вечоріло. Поскладавши свої пакунки та торбинку на ґанку станційного будинку й віддаючи подорожню доглядачеві, прохав я його не запрягати коней.

А далі сів на своїй мізерії, на пакунку б то, й почав малювати муровану церкву, прехороше освічену вечірнім сонцем. Церква та якась незґрабна, але досить ориґінальна своїм штибом. Збудовано її коштом Прилуцького полковника Гната Г. Це той самий Г.[53]), що перший покинув Мазепу і пристав до царя Петра; за це після смерти полков-

ника Носа дано йому прилуцьке полковництво й обдаровано великими маєтностями в тому ж таки полку. Поки змалював я цей пам'ятник славетного полковника, сонце стояло вже на вечірньому прузі, і юрба школярів показалася на вулиці, а трохи згодом рушила по вулиці сухорлява, дужковата постать, із парасолем, замісць ціпка, в руці. Це був мій Верґілій, і я трохи чи не тюпки побіг до нього назустріч. Довго стояли ми серед вулиці один проти одного й, нарешті, після довгих згадок, він простяг до мене руку і промовив:

— Антикварій! Антикварій! Дак оце ви?... А я вже зовсім був поховав вас!... Та як же ви перемінились! Зовсім було не пізнав вас . . .

— Спасибі ще, що хоч згадали.

— Та я вас завжди згадував, тільки з обличчя не пізнав. Прошу ж вас, будьте ласкаві одвідати мене в моїй келії убогій.

І, розмовляючи, підійшли ми повагом до брами сіренького, давно мені знайомого будинку. Біля брами, як це звичайно буває по маленьких містах, стояла лавка, що вже вросла в землю. Ми мовчки глянули на неї й сіли.

— Еге, дак от ви й помандрували, — сумно промовив Іван Максимович. — І світа

божого побачили, певне, й за гряницею нераз побували . . . А я, як заліз у цей темний куток, дак і на світ божий не показуюсь: сиджу собі, можна сказати, без жадного руху! . . .

І довго ми балакали, згадуючи своє минуле. Між иншим, він розповів мені, що незабаром після нашої розлуки він одружився з благородною й гарно вихованою, хоч і вбогою, дівчиною.

— Думав, — каже, — я з нею свій вік звікувати у щастю та в любові, але Бог судив мені коротати свій вік самотою! . . .

І старий заплакав.

— Братіку! — обізвався жіночий голос ізза брами, — ходіть лишень до хати, час вечеряти, діти хочуть спати.

— Нагодуйте їх, сестричко, та й покладіть, а ми ще трошки посидимо отут. Сестро! З нами сьогодня гість вечерятиме, дак ви б там чогонебудь додали, хоч карасики засмажили, чи то послали Веклу, знаєте, за тим . . .

— Добре, братіку, пошлю.

— Еге . . . Дак от на третьому році нашого раювання, — казав він повагом далі, — вона й покинула мене на віки. Правда, ще не зовсім я сиротина: вона лишила мені свою малу дитину; для неї, можна сказати,

я й живу. Того ж таки року в сестри нагло вмер чоловік і покинув її теж із малою сиріткою. От ми й зійшлися до одного кутка, та й ділимо своє горе, як нам Бог допомагає. Оце, думаю, коли Бог дасть, дітей до ґімназії . . . а тоді . . .

— Братіку, — знов обізвався зза брами жіночий голос, — ходіть бо у світлицю. Надворі роса й холодно, а на вас тільки фрак.

— Зараз, зараз, сестрице! Ходімо до нашої хати, а то й, справді, коли б нам не застудитися. Бо нам із вами не можна хвалитися молодістю, що цвіте здоровлям. Ходімо!

Ми повставали з лавки й мовчки ввійшли в хату.

Світличка, де назад тому років із двацять провів я кілька день бурлацьким звичаєм, була та ж, та не та. Біднота та ж, та тільки біднота ця була вмита і пречепурена жіночою рукою. На чистенькому помості чистенькі килимки, по вікнах білі занавіски, на вікнах бальзаминки та ґеранії в горшках; стіл, дощана канапа, табуретки липові — ті ж, та якось инакше дивились. Що то значить жіноча рука в домашньому побуті чоловіка, навіть чепурного!

В побуті цивільних чоловіків це не так іще кидається в вічі, як у військових. Зайдіть, наприклад, до хати нежонатого офіцера:

хата, як хата; та з неї люлькою та тютюном так і пре. А в жонатого офіцера теж хата, та в цій хаті скриня, — на ній у нежонатого спить слуга-салдат із собакою, — заслана килимком і заступає канапу. На дощаному столику, замісць тютюнниці та протички до люльки, рябенька серветочка ярославська, дзеркальце, або яка жіноча робота. Одно слово, в родинному життю, навіть серед недостатків, якась свіжа матеріяльна привабливість, а вже про моральну привабливість — я й не кажу!

Із другої світлички вийшла до нас бабуся в чорному шалі та в білому чепчику; така люба бабуся та чистенька, що рідко коли зустрічав я таких на свойому віку.

— Рекомендую вам: моя сестриця Марія Максимівна.

Я привітався.

— А це, сестрице, мій старий, добрий знайомий N. N.

Я привітався удруге, а вона промовила:

— Сідайте, будьте ласкаві!

Я сів, а Іван Максимович зирнув у другу світлицю і, звертаючись до мене, промовив:

— Яка добра, розумна та догадлива в мене сестра! Знаєте, мені й не в тямки привітати вас із дороги чаєм, це ж бо так приємно! Я живу в неї, просто, як у Бога за дверима!

Ну, почастуйте ж нас, моя кохана, моя неоцінна господине! А діти так лягли вже спати, сестрице?

— Вже лягли, братіку, — відповіла бабуся, ставлячи на стіл склянки з чаєм.

— Ну, добре, я вам завтра їх покажу. А котрий уже рік пішов їм, сестрице? Вони в нас, знаєте, ровесники, — додав він, до мене звертаючись.

— Та ось на Петра й Павла мине по дванацять!

— Вже по дванацять. Боже-світе! Як то швидко минають наші старі літа! — промовив він, неначе сам до себе.

— Дванацять, дванацять! . . . Еге! . . . — майже крикнув він, ударивши себе долонею по лобі: — трохи, трохи не забув! У мене є лист до вас; одержав я його ще до мого шлюбу. Та й лежить нерозпечатаний . . . І знаєте від кого?

— Ні, не знаю, — відповів я.

— Від нашого славного Тараса Федоровича, пам'ятаєте віольончеліста, що був у Антона Карловича на хуторі?

— Боже-світе, як не пам'ятати? Я тільки хотів був спитати вас про його.

— Все розкажу, дайте часу. Є багато жалісливого в життю цієї людини й такого навіть, що стає за науку. В мене навіть

записані деякі пригоди з його життя; я й сам, знаєте, на старість хотів був узятись за літературу, та як прочитав Марлінского[54]), так мені й руки поспускались. Який блискучий, який ґеніяльний стиль! . . . Сестриченько, потурбуйтесь витягти з долішньої шухлядки пакунок паперу, що перев'язаний мотузочком.

Бабуся незабаром принесла добрий оберемок паперів, мотузком перев'язаний, і, віддаючи їх братові, спитала:

— Чи оце вони, братіку?

— Вони, вони, сестрице, спасибі вам! Ось, — мовив він, звертаючись до мене: — ось скілько попсовано паперу, а все оце література винна.

Розвязавши папери, почав він їх перегортати та, зупинившись на шматку синього паперу, мовив:

— Чи пам'ятаєте, ви прохали мене тоді записувати все, що я почую, що доторкається поезії та фільософії нашого простого народу, пам'ятаєте?

— Пам'ятаю, — кажу.

— От я так і зробив. Тут знайдете ви багато премудрости . . . Та де ж він, той лист? Чи не згубив я його часом? Ні, ні, ось він. Я засилав його аж у Київ на вашу адресу, та мені повернули його назад. Вас тоді вже не було в Києві.

Він подав мені чималий пакет, кажучи:

— Знаєте що? Сьогодня в нас середа . . . Погостюйте в нас до неділі, а в неділю рушимо з вами в подорож, пам'ятаєте, як колись; тільки не на баль, а просто на хутір. Там ви побачите особисто автора оцього листу. А до неділі я розберу оце шпарґалля й, може, дещо вам прочитаю.

Я згодився. Довго брат і сестриця прохали мене, щоб ночував у них, але я взяв листа й пішов на почтову станцію. Чи траплялось вам читати листа, що одержали ви років через п'ятнацять після того, як його написав ваш друзяка щирий? Хто не читав такого листа, тому шкода й розказувати й описувати враження, яке зробив на мене лист мого найдостойнішого друга Тараса Федоровича, — враження невимовне, враження, яке може зрозуміти тільки той, кому траплялося читати такого листа.

* *
*

Головний ефект такого листа той, що ви наче оце тільки-що попрощались, і ось читаєте рядки, вчора тільки написані, а п'ятнацять років здадуться вам якимось сном недовгим.

От що писав до мене мій неоцінений друг:

«Я трохи не вмер, чи, краще мовити, не збожеволів був, коли ми приїхали до Петербурга, й я довідався, що Михайло Іванович уже другий рік за границею. От через що мій лист, що Ви йому надіслали, лишивсь без наслідків. О, як гірко, як невимовно гірко, коли наші прекрасні надії блискучі розбиває молот невблаганої долі!

Я обіцявся написати до Вас зараз, як тільки довідаюсь про якийнебудь результат із мого листу до Михайла Йвановича, і от уже третій рік минає, коли я зібрався з духом написати про свої надії, знівечені без жалю!

Після того балю, або, краще мовити, після того концерту, де Ви мене так щиро-сердешно оплескували, концерту, через який я полюбив Вас, наче рідного брата мого, так ото після того балю, тижнів через два в нашої Софії Самійлівни прикинувся на лівій щоці прищик; вона його й дряпнула; з того прищика зробився чиряк, а з чиряка під серпень зробилась така рана, що вона ледви її рукою затулювала. От ви подумайте, яково то їй: красуня, а не минуло й місяця, як на неї не можна було й дивитися! Красуня, уважайте, така, що знехтувала обов'язок матері, аби зберегти свою вроду. Здається, отой великий музика Бетговен не так мордувався, як оглух, або великий Ваш Боунаротті[55]),

як осліп, — як вона, горопашна, мордувалася.

Умовилися в половині серпня їхати в Петербург. До квартету й мене призначили. Радість мою тільки Вам можна зрозуміти. Я думав: ось коли прийшов край мого лиха! А лихо тільки-що починалося . . . Поїхали ми. На дорозі й сам він занедужав та, не доїздячи до Великих Лук, на станції Біруті вмер. Я певен, що це вона збавила йому віку своїми витребеньками. Сказати по правді: нічого нема жахливішого на світі, як знагла знівечена красуня. Гієна, просто гієна — одна! Вже ж пак, що, після приїзду до Петербурга, не до гостей було й не до квартетів, а мій лякейський обов'язок невеликий був: приберу вранці світлиці та й геть собі на цілий день, куди очі.

Ой, краще б мені було ніколи не бачити світа божого, ніж бачити його, почувати й не насмілюватись ані почувати, ані дивитись на його!

Від того дня, коли довідався я, що Михайло Іванович за границею, я занедужав зперщу на пропасницю, а потім через місяць бачу, що я в Петрівському шпиталі, на «Пітерській» стороні.

Що середи й суботи стали мене одвідувати товариші мої лякэї-віртуози, і «во

єдину от субот» переказали мені, що наша Софія Самійлівна під ножем якогось славетного хірурґа Богу душу віддала . . . От таке то. Осиротіли.

Помалу я видужував, так помалу, що навіть було сам головний доктор Кох, проходячи повз моє ліжко, не зупинявся. На весні, одначе, мені можна було вже гуляти по довгому та широкому коридорі, а у травні, опівдні, мене вже і в сад пускали годин на дві.

Треба Вам сказати, що в Петрівському шпиталі є й жіночий шпиталь на третій посаді[56]), і жіноцтво, що видужує, теж випускають о-півдні погуляти в саду. Одного разу сиджу я на лавці, коли це надходить до мене недужа в тиконовому халаті, в білому очіпку, чи «колпаку», який був і на мені. Ми мовчки просиділи, аж доки слуга не загнав нас до палат[57]). Другого дня була добра година: нас знов о-півдні послали гуляти. Попоходивши трохи, сів я на ослін. Учорашня дама знов приходить і сідає біля мене. Якось невмисне глянув я на її обличчя й побачив, що вона красуня, та тільки така змарніла, така смутна, що в мене аж серце заболіло, дивлячись на неї. Я не витерпів і спитав у неї:

«Чого ви так сумуєте?»

«Того, мабуть, чого й ви: через здоровля.»

Відповідь її не задовольнила мене. Трохи помовчавши, я знов до неї:

«Здоровля ваше оновиться, та про здоровля так і не сумують, як ви сумуєте.»

«Та це правда,» відповіла вона й затулила очі рукою.

Слуга знов загнав нас до палат. Кілька день під ряд ішов дощ, і я сумував, не бачучи моєї знайомої-незнайомої. Нарешті, дощик перестав, нас знову випустили в сад. Я просто пішов до лавки, й, на вдивовижу, на лавці вже сиділа моя знайома; смутна вона була. Я вклонився їй, вона мені теж із ледви примітною, та такою смутною усмішкою, що я трохи не заплакав.

«Ви, мабуть, дуже нещасливі», промовив я до неї, сідаючи на лавці.

«А ви щасливі?» спитала вона, поглянувши на мене так пильно, що я аж затремтів і, опам'ятавшись, глянув на неї, а вона все ще дивилась на мене тим пильним поглядом:

«Придивіться до мене,» мовила вона.

Я силкувався дивитись на неї; та не можна було витримати погляду її глибокозапалих великих очей чорних, що були устромлені в мене.

«Невже ви не пізнаєте мене?» спитала вона дуже тихим голосом.

«Не пізнаю,» відповів я.

«Мабуть, я так дуже перемінилась?»

І, трохи згодом, мовила:

«Так згадайте ж Кленівку й 23. квітня року 18 . . . А що? Згадали?»

«Боже-світе! Не вже це ви, m-lle Тарасевичівна?»

«Я,» ледві вимовила вона й залилась гіркими слізьми.

Другого дня знову зустрілися ми з нею біля тієї самої лавки. Вона розповіла мені свою сумну історію. Не майстер я описувати, чи висловлювати свої думки на папері, а вже як би почав збочувати та заходити в фільософію, так би мойому листові й краю не було! Одначе чудна історія, яку розповіла мені про себе бідолашна Тарасевичівна, повинна примусити й німого говорити і глухого слухати. Як би вмів я писати, я б написав величезну книгу про ті гидоти, які діються у Кленівці.

Не пам'ятаю, в якій властиво книзі вичитав я таку думку: що коли ми бачимо падлюку й не вказуємо на його пучками, так ми майже однакові з ним падлюки. Чи правда це? Мені здається, що правда.

Через те я й оповідаю вам історію Тарасевичівни та кленівського пана, а ви з нею, що хочете, те й робіть, а як надрукуєте, так це буде найкраще, тілько перепишіть її по свойому, бо в мене нема ні складу, ні ладу.

Була в нас у прилуцькому повіті багата дідичка: тисяч із чотирі кріпаків було в неї. Вдова-бабуся бездітна, добра така, побожна, та Бог зна, що їй прийшло: раз ото поїхала вона в Київ на прощу та й одружилася з молодим чоловіком, вродливим кленівським паном. Може, вона, горопашна, не благословенна на дітей, сподівалася на нащадок, — не скажу. Сказано: людина з глузду з'їхала; передала ввесь свій маєток, вкупі зі собою, до рук молодого вродливого чоловіка, а він собі, не в тім'я гвіздком битий, повернув усе по-свойому. І то правда: не з бабою ж він брався, а з її добром. Крім ріжних поліпшень у господарстві, з яких мужики аж крехтали, він завів у себе орхестру, попереду з наймитів, а потім із кріпаків, збудував роскішний театр, виписав артистів, завів театральну школу, вже ж пак із кріпаків. Банкетам не було кінця-краю. Попереду бабуся була рада-радесенька, що в неї такий молодий чоловік. Коли ж власні актриси попідростали й почали грати ролі коханок та одалісок [58]), дак він, дивлячись на вік та на

вроду, зробив із їх гарем собі на зразок турецького султана. Певна річ, такий гарем не сховався в тайні, тілько чудно, що остання про його довідалася бабуся-жінка, і, довідавшись про все це, занедужала, бідна, з ревнощів і незабаром Богові душу віддала. На смертному ліжку вона простила свого зрадливого чоловіка і, плачучи, просила сповнити її останню волю, цебто, покласти до банку капітал і на проценти його виховувати трьох дівчат-сиріт у полтавському інституті. Він, певна річ, заприсягся сповнити її волю. І він її сповнив, та тільки по-свойому. По смерти дружини обрали його маршалком, як людину варту й добромисну. Він тут же, в себе в повіті, знайшов не трьох, а п'ятьох сиріток і завів у себе на селі благородний пансіон, найняв учителя, якогось одставного поручика, та ґувернантку без засвідчінь, а головний догляд за моральністю годованок доручив сестрі своїй, бридкій та червононосій бабі. Коли сирітки стали підростати, так їх, окрім московської грамоти, почали вчити й красного мистецтва, себто, співів, музики (гри на ґітарі), танців і сценічної гри. І всього оцього, певна річ, навчали свої кріпосні вчителі та вчительки. До гурту оцих безталанних годованок попала й Тарасевичівна. Коли годованки вже доволі попідростали, то тих, що

були більш уродливі, за порадою головної доглядачки, позабирано, як окрасу, до гарему, але ж не як рабинь, а як благородних жінок султана. Тарасевичівна, хоч була краща за всіх їх, і розумніша, і щиріша, та була тендітна, і через те не звернула на себе ласкавого ока султанського. Не завидувала вона своїм щасливим подругам, що вони й на балях бували, й танцювали, а в театрі являлись перед багатьома гістьми, певна річ, із кріпосними артистами, бо не виховувати ж справді для їх сиріток-хлопчиків панського кодла — візьме ото собі потихеньку який роман із бібліотеки, та й сховається де в саду, читає його та й плаче. Отак прочитала вона всі романи, які були в бібліотеці. І вийшло те, що вона не тямила, що й діяти з собою; ще гірше змарніла, так і думали всі, що вмре. Вже й на ліжко лягла, на ладан, як кажуть, дихала, вже й хрест намогильний зробили, вже й труну хотіли робити, та боялись, щоб не вийшла короткою, бо, кажуть, люде витягаються, як умруть. І дубового хреста зробили сяжнів на два заввишки . . . Викрасив його свій маляр зеленими фарбами, з одного боку намалював Розпяття, а з другого — скорбящу Божу Матірь; знизу прибив залізну табличку й написав: «Здѣсь покоится раба Божія Марія

Тарасевичъ, воспитанница Г. Кленовскаго, скончавшаяся года 18 . . ., мѣс . . . числа». Тільки трапилось так, що вона видужала, а вмерла кохана покоївка сестри Кленівського, і вмерла, кажуть, несвоєю смертю. Вранці вона гладила праскою[59]) сукню своїй пані на неділю та трохи запізнилась: вже в усі дзвони продзвонили, а вона ще не виготовила сукні; от пані розсердилась, вихопила в неї з рук праску, та й тріськ її невмисне по голові так, що та бідна тут і ноги простягла. Чи правда, чи ні, напевне не скажу, а хреста своїми власними очима бачив і напис читав. І знаєте, такий хрест, а, так сказати, картина, особливо на вбогому сільському кладовищі, де все, Бог зна, які хрестики: ті похилились, ті зовсім упали, а на деяких могилах і зовсім нема хрестів. А тут ось така фіґура, та ще яка фіґура! Я певен, що кленівський пан сам сподівався цього ефекту; дивіться лишень, як ото ми ховаєм наших годованок! А вийшло, що поховали не годованку, а покоївку. Ну, та це однаковісінько, аби хрест дурно не пропав . . .

«Світлиця, де вчилися му́зики, була в одному крилі з нашим пансіоном», — оповідала недужа далі; — «коли я стала видужувати й тямити, то мені надзвичайно було до вподоби слухати, як вони грають; моїй

недужій фантазії здавався якийсь незвичайно чудовий світ, особливо, коли ціла орхестра, наче гай або море, гуде віддалеки, і з цього неясного гамору відріжняється який один струмент-скрипка або флейт, тоді я почувала себе найщасливішою! Згуки ці здавалися мені що-найчистішою, радісною молитвою, що виходила з глибини скорботної душі.

«О, на віщо я видужала, чом на віки не лишилася в тому недужому, але блаженному становищі!

«В господі був прегарний фортеп'ян, і коли мені вже можна було виходити, то я пішла просто до нашого капельмайстра і просила, щоб він навчив мене читати ноти й показував початок фортеп'янної гри. Він . . . О, я давно прокляла його за його науку! На що відкрив він мені тайну єднання згуків, на що відкрив він мені ту божественну гармонію, що згубила мене . . .

«Я швидко вчила свої перші лекції, бо не встигло ще в мене на вершок[60]) одрости волосся (я нездужала на тиф), а я вже швидче, ніж він, читала ноти й виробляла свої пучки на сухих етюдах Ліста[61]). Але ж не самі згуки годували моє серце недуже . . . Мені подобалася сцена. Я прочитала все, що було в нашій бібліотеці дра-

матичного (репертуар нашого домашнього театру мені не подобався), починаючи від ‘Синевса й Трувора’ Сумарокова[62]) аж до ‘Гамлєта’ Вісковатова. Я вдень, уночі марила про Офелію, а нічого не вдієш: на цей перший дебют мусіла я вчити ролю доньки Льва Ґурьїча Сінічкіна. Успіх був повний, і я пропала на віки! Тоді, як ви бачили мене в Кленівці, я вже марила про потербурзьку сцену: домашня була для мене надто тісна. На безталання мені, того ж літа заїхав до нас Михайло Іванович Ґлінка; він збірав тоді по Вкраїні співаків до придворної капелі. Побачивши мене на сцені та почувши мій голос та гру на фортеп'яні, він завважив, що я велика акторка. А я . . . о, горе моє, горе! . . . Я щиро, сердешна, йому пойняла віру. Та й хто б не пойняв віри на мойому місці? Чи не примітили ви тоді в нас молодого, дуже скромного чоловіка з великими баньковатими очима, з трохи кирпатим носом, та великим ротом? То був мистець Штернберґ. Він тоді пробув у нас ціле літо. Тиха та щира людина! Раз якось я співала при гостях арію з нескінченої ще тоді Ґлінчиної опери: ‘Руслан і Людміла’, — пам'ятаєте, в палатах Чорномора співає Людміла. Супроводив мені сам Михайло Іванович. Скоро скінчила я співати, зараз посипались оплески,

певна річ, не мені, а авторові. І, коли все замовкло, підходить до мене Штернберґ, сльози в його на очах, і мовчки цілує мої руки. Я теж заплакала й вийшла зі салі. Від того часу стали ми з ним другами. Я смерком часто співала йому арію з ‘Преціози’, і він, слухаючи мене, що-разу плакав.

«Через два роки після моїх успіхів у Кленівці, кленівський пан зі своєю сестрицею почали збіратися до Петербурга на зіму. Я, певна річ, почала проситися з ними. Вони довго не згоджувались. Та, нарешті, згодилися з умовою, але з якою умовою! Ви розумієте мене? Еге, тямите?! . . . І знаєте, що? Я згодилась! . . . Нехай буду я проклята, проклята, проклята! Я все забула задля мистецтва та столиці, все, все жертвувала! І от добутки моєї великої жертви: злидарка, у шпиталі, й до того під назвищем його кріпачки!»

Вона не спроможна була говорити за слізьми! Другого дня почув я від неї такі подробиці . . . ех, такі вони огидливі, що гидко про їх говорити.

Розкажу вам коротенько кінець її скорботної історії. Приїхала вона до Петербурга вже вагітна й через кілька місяців, не виходячи з господи, привела на світ мертву дитину, опісля ж занедужала на тиф. А кленівському

панові треба було їхати назад у свою Кленівку, то він її віддав до Петрівського шпиталю, як свою кріпачку. От вам і вся річ.

Ще два тижні перебув я у шпиталі і що-дня звичайної доби виходив у сад, сідав на традиційний ослін і дожидав нещасну недужу.

Який же, справді, гидкий еґоїст людина взагалі, а я особливо! Мені полекшало на душі. Я видимо став видужувати після її сповіди . . . Це, значить, я був задовольнений, що є нещасніші за мене.

Що-дня питав я знайомого слугу з жіночого шпиталю: «А що? Як ся має отака-то?», і він зовсім байдужно відмовляв мені: «Лежить!» За день до моєї виписки зі шпиталю спитав я у слуги: «А що така-то?» — «У трупарні!» — відповів він мені, та й пішов за своїм ділом, може, за довгим кошем, на взірець труни, щоб винести ще й другого до трупарні.

Другого дня, виписавшися зі шпиталю, просив я дозволу поховати небіжку, назвавши її так і так. І мені не заборонено. Я запросив своїх товаришів. Ви пам'ятаєте, що нас четверо приїхало в Петербург (себто, квартет), і ми винесли її на Смоленське Кладовище, а після панахиди проспівали: «Со святими упокой», кинули по жмені землі на

її вічну оселю — та й більш нічого! Швидко після того надіслав нам управитель маєтка паспорти, і ми зосталися ще на рік у Петербурзі. І знаєте, що ми зробили? Прикинулись Німцями та й ходили по вулицях, потішаючи добрих людей своєю музикою. І, знаєте, добре було, — що-дня майже по карбованцю приносили додому.

Коли не брати харчів та кватирі, я що-неділі мав карбованця й був що-тижня двічі або тричі в театрі (певна річ, на ґалєрії). Я відкладав що-тижня про всяке коповика[63]), себто, для Серве, щоб придбати кілька його етюдів, послухати його самого.

По часописях уже давно пишуть, що він набезпечно буде на великий піст у Петербурзі. Дай Боже! Мені якось страшно стає, як подумаю, що я слухатиму Серве. Невже слава така могутня? . . .

Наближається зіма, й нашим вуличним концертам доведеться сказати «годі». Що нам діяти? Товариство моє хоче залишити мистецтво та йти в лякеї. А мені б хотілось одхилити їх від цієї спокуси, та як одхилити?

З цією доброю думкою пішов я якось на Крестовский Острів до німецького ресторану, побалакав із господарем, що так і так . . . є, мовляв, у мене квартет богемців[64]), чи не

можна їм часом прийти в неділю попробувати щастя в вас? Згода! І ми першої ж неділі потішали шановну публику, як чисті Чехи, і потішали не без користи. За один день добули ми собі грошей на цілий тиждень. Товариство моє підбадьорилось. На другу неділю заробили ми ще більше, а на ту неділю заробіток наш став іще кращий, бо вже почалася справжня зіма.

Тут же в ресторані почали нас запрошувати через господаря на вечорниці, весілля та инше. Товариство обрало мене за впорядчика та скарбника, і ми прожили зіму, як у Бога за дверима.

З Пісок переїхали ми до Морського Миколи. Кватирою була нам уже не маленька світлиця, а дві великі з передпокоєм. За зіму, вільним часом, простудіював я цілого Ромберґа[65]) та Серве, що можна було добути.

До Великого Театру навідувався я двічі або тричі на тиждень, і хоч уряди-годи, а бачив і чув усе, що було найкращого тієї зіми у столиці.

Минули, нарешті, й несамовиті масниці, минув і перший тиждень великого посту . . . О, незабутня афіша! . . .

Треба вам сказати, що я часто робив круг, аби пройти повз який театр, а властиво на те, щоб прочитати афіші.

У неділю був я на соборній анафемі в Казанському Соборі. Вийшов із церкви, проходжу «Невський Проспект» і здалеку бачу, ніби щось біліє за дротяною ґраткою біля під'їзду Енґельгардтового будинку . . . Я надав ходи. Доходжу до під'їзду, чи, краще, до дротяної скриньки, і мені здалось, що я бачу самого Серве, Вієтана[66]). А то були тільки літери. Довго читав я ці таємні літери, поки дібрався до справдішнього їх змісту. А зміст був такий, що от Серве дає сьогодня ж концерт. Початок у 7. годині ввечері. Я зараз же купив білет. І цілісенький день ходив я по «Невському Проспекту», заходячи иноді до Александринського та Михайлівського Театру прочитати афішу. В шостій годині вечора я вже був у салі. Саля вже була напів освічена, і я ввійшов першим. Придверник, впускаючи мене до салі, попереду пильно огледів мене від голови до п'ят, мабуть, тим, що я зовсім не був похожий на людину, якій п'ять карбованців нічого не значить. Ну, та Бог із ним: хай собі думає, що хоче!

Публика почала вже збіратись і в половині сьомої саля була вже повна. Мене аж дріжаки напали. А як хтось біля мене промовив: «уже сьома година», я затремтів, а серце так і охололо: наче в один мент не

стало в йому теплої крови, а, замісць крови, потекла холодна вода.

Увертюра, якої я не слухав, скінчилася. Орхестра відпочила, наладналася — і через кілька хвилин з'явився Серве, а за ним Вієтан.

Боже-світе! Я не чув, та й не почую ніколи нічого кращого!

Ліст перед Серве — фанфарон, простий механік, ремесник перед артистом, та й більш нічого! Я ледви пам'ятаю, як вийшов я з салі й як прийшов додому.

Пам'ятаю тільки, що товариші одняли в мене віольончелю і сховали.

Від того вечора я вже не беру віольончелі в руки і згуків її чути не можу: це для мене однаково, що ножем по серцю. Впродовж посту я читав афіші й раз був у «Великому Театрі», як давали ораторію Гайдна[67]) «Створіння мира». Це справді створіння всесвіта. Тілько для «Великого Театру» надто голосне: трудно слухати. Тут потрібний, принаймні, Михайлівський маніж.

Ще давали концерт у «Патріотичному Інституті, де брав участь, між иншими, і ґраф Вельґорский[68]). Чого б я не оддав, аби його послухати! Та ба! Світ цей не про всіх однаковий.

Саме в Велику Суботу покликано нас усіх чотирьох у поліцію і сказано, що пан каже нам вернутись на село, та щоб ми наладнались на ту середу йти в похід з севастопольською партією. До середи ми зовсім приготувалися. Рано-вранці в середу вийшли за юрбою колодників із брами Литовського Замку (тюрми) зі струментами за плечима, і сумно, мовчки потяглись до московської рогатки[69]).

Не описуватиму Вам нашої подорожі, бо вона нестерпуче одноманітна й огидлива.

На третій місяць нашої подорожі з юрбою злочинців добились ми, нарешті, до Прилуки. Чудне і страшне почуття обхопило мене, як глянув я на рідні місця!

Довго я вагався, чи посилати з тюрми до нашого доброго Йвана Максимовича. Нарешті, через велику силу поборов напевний сором та острах і послав за ним тюряжника. Через пів години прийшов Іван Максимович і взяв мене на поруки. Цілу ніч ми не заплющали очей, оповідаючи один одному все про себе, наче рідні брати після довгої розлуки. Між иншими новинами, розповів він мені, що небіщик Г., наш пан, сплюндрував і проциндрив свій маєток, і що купив його на виплат п. Кленівський; він хотів був забрати до себе на виховання Лізу та й Наталю,

але ж Антін Карлович віддав тільки Лізу, а Наталю лишив у себе дома; m-lle Адольфіна теж покинула їх укупі з Лізою. Другого дня я покинув Прилуку й ночував на хуторі. На хуторі все, як було й раніше, тільки Лізи та m-lle Адольфіни не було, а господарі, здається, ще помолодчали й погладчали.

Сонце було вже на вечірньому прузі, як я підходив до хутора. Селяни, що стрічались мені біля села, вітаючи мене добри-вечером, позирали на мене й, поскидавши шапки, хрестилися. Мене це чимало дивувало. «Що воно значить, що вони хрестяться?» — питав я сам себе. Як я входив у село, діти, побачивши мене, геть залишали свої играшки і, ставши біля хати, мовчки поглядали на мене, а котрі були старіші, ті хрестилися. Я хотів був підійти до них, щоб довідатись про причину поваги до моєї особи, та діти розбіглися. Я пішов далі, і вже на греблі зострілася мені бабуся; перехрестившись, зупинила і спитала в мене:

«Куди це ви домовинку несете? У Д . . . пан-отець помер, поховати нікому буде, бо нового ще не прислано.»

Тут тілько догадався я, що вони приймали мою скриньку на скрипку за дитячу труну.

Підійшовши до самої брами саду, я зупинився, вагаючись, чи заходити мені до їх, чи пройти поуз, і тільки наважився був учинити останнє, як почувся дитячий голос у саду. То був голос Наталі. Я відчинив браму, але ввійти в сад усе ще боявся. Тільки Наталя, побачивши мене, гукнула:

«Мамо! Мамо! Старець прийшов!» (Маріяну Якимівну вона звала мамою.)

«Де ти бачиш старця?» спитала Маріяна Якимівна, виходячи зза дерева.

«Он де, за брамою!»

І вони підійшли до мене на кілька ступнів. Наталя кинулась до мене, гукаючи:

«Мамо! Мамо! Це не старець: це наш Тарас Федорович!»

Мене й справді нетрудно було прийняти за старця: обшарпаний, увесь у куряві, з ціпком у руці й зі скринькою за плечима. Маріяна Якимівна підійшла до мене, подивилась на мене, взяла мене за руку, промовивши: «ввіходьте» — й заплакала. У мене ноги затрусилися, і я впав на землю й заридав, наче мала дитина. Наталя побігла по Антона Карловича, і через кілька хвилин ми вже всі троє йшли до будинку, і всі троє плакали. Наталя теж плакала, певна річ, несвідомо. Про те їй уже дванацятий рік. А що то за дитина, коли б ви подиви-

лись! Це така врода, така дитяча краса, не доводилося навіть на картинах бачити!

Підходячи до будинку, Антін Карлович майже вирвав мене з рук Маріяни Якимівни й повів до своєї хати.

«Почекайте мене тут», мовив він мені, садовлячи мене на дзиґлику у своїй хаті. «Я зараз же», додав він уже за дверима.

В хаті було все, як і попереду, навіть повітря було таке ж, і мені здавалось, ніби я вчора тільки вийшов із цієї світлиці. Через хвилину ввійшов хлопець із умивальником та рушником, а за ним і сам Антін Карлович, несучи в руках своє сіреньке пальто, та инші належности до туалету.

«А чоботи знайдете в отій світлиці,» — мовив він, показуючи на двері збоку. — «А як скінчите, приходьте чай пити. Ми вас ждемо!» — додав він, виходячи з хати.

Перебравшись, я пішов до господи. На ґанку зостріла мене Наталя й, ухопивши за руку, закричала:

«Мамо! Мамо! Подивіться, я його й не пізнала!»

І з сими словами ввела мене в хату й, саджаючи мене на дзиґлик біля столу, додала:

«Сідайте отут, саме проти мами і проти мене. Ми на вас дивитимемось: бо ми вас давно не бачили!»

Я озирнувся навкруги й сів. З хвилину сиділи мовчки. Маріяна Якимівна, мовчки дивлячись на мене, заплакала і промовила:

«Тепер нас тільки троє, а пам'ятаєте — було п'ятеро!»

І, наливаючи чай, розповіла відому вже мені історію з додатками, що m-lle Адольфіні дуже не хотілося розлучатися з ними, і що вони насилу вмовили її перейти до п. Кленівського, що вона там буде потрібна Лізі, бо Ліза така жвава! . . .

«Але що Наталя проти Лізи? Це просто янгол у мене не дитина» — додала вона, цілуючи Наталю.

Маріяна Якимівна почала була розпитувати мене про свої мандрівки, та Антін Карлович перебив їй, кажучи, що на те буде завтрішній день, а що сьогодня треба спитати в гостя, чи не хоче він їсти і спати.

Після вечері пішов я в хату, де вже була послана мені постеля. «Боже-світе!» — подумав я. — «За що ці люде добрі так полюбили мене? Чи зустрічали батько та мати свого сина після довгої розлуки з такою любов'ю, як вони мене зустріли? Добрі, щирі люде! Другого дня вранці Антін Карлович

поїхав у Д . . . і випросив мені в управителя дозвіл зупинитись на хуторі через хоробу.

Цілий серпень прожив я в оцих добрих людей зовсім, як син у батька та неньки, і зовсім забув про мій сумний побут у Петербурзі і про мою подорож гірку, дарма що я що-дня розказував про те.

Ледви чи раюють так праведники в раю, як я тепер раюю.

Наталя від мене прямо не відходить, просить мене, щоб я вчив її на фортеп'яні, хоч вона сама незгірше грає. Просить мене вчити її по-французському балакати, а сама мене поправляє. А коли ввечері оповідаю про свої пригоди по етапах, вона плаче гірше від самої Якимівни.

Четвертий раз беруся за оцей лист, та не знаю, чи доведеться хоч тепера скінчити. Попросту не маю вільної хвилини. Уявіть собі, що ми иноді сидимо цілісінькі ночі в захисній хатці Маріяни Якимівни: вона за фортеп'яном, а я зі скрипкою.

Віольончелю я думаю зовсім покинути, бо й, справді, чи стане духу грати на ній, почувши Серве!?

Моє раювання наближається до краю; на цьому тижні я покину хутір і явлюсь до нового мого власника. На далі не почуваю для

себе нічого доброго, а про те — все в руках божих.

Листа цього я так довго писав, що, нарешті, звик до його, і мені стало сумно, коли я його скінчив. Думкою я ніколи не розлучався з Вами, а цими часами я з Вами просто жив і розповідав Вам усі свої думки й почування. Тепер, як подумаю про своє прийдешнє життя, а в йому я вбачаю наперед багато для себе сумного, і сумне те нікому буде переказувати, так мені вже тепер тяжко.

Напишіть до мене хоч троє слів, напишіть тільки, що Ви одержали мого листа, й я буду щасливий.

Прощайте, Друже мій Незабутній, не забувайте щирого до Вас та безталанного

Музики Н.

Хутір . . .

Року Божого . . . серпня . . . дня.»

*   *
*

Прочитавши цього листа, я думав був трохи заснути після дороги, та ба! Переді мною стояв, наче живий, музика мій горопашний, дивлячись на мене, скорботно усміхався, і так, що я хотів був засвітити світло і знов прочитати його гірке «посланіє»,

коли дивлюсь — у вікнах уже біліє. Я накинув на себе плащ і вийшов на рундучок. Не минуло і хвилини, коли підходить до мене Іван Максимович і, після обопільних вітань, нарікає, що йому теж цілу ніч не спалося, і що він давно вже ходить, виглядаючи, чи не вийду я.

— Не скажу, чому мені здавалось, — сказав він, — що й вам теж не спиться. Я хоч не читав листа Тараса Федоровича, та знав, що воно невеселе. Не так?

— Так, — відповів я, — навіть дуже невеселе!

— І воно, певне, не дало вам заснути?

— Справді так.

— Я так і думав. Але ж це все нічого, а ось ви послухайте, що з ним було потім!... Краще я вам прочитаю ввечері. Я, знаєте, на старість теж пустився на літературу. А що, думаю — не святі ж горшки ліплять. Річ же вельми цікава, і коли обробити, дак це вийде просто роман. От я й узявся... А сестриця, я певен, давно вже дожидає нас зі самоваром. Їй, бідолашній, теж чогось не спалося цю ніч. Про те, це з нею часто буває. Ходімо лишень, це буде краще, ніж література.

І справді, старенька дожидала нас із чаєм, та тільки не в хаті, а в садку, де був

літній кабінет братіка. В садку було декілька миршавих дерев, тут же стояла хижа з дощок, приткнута до сусідського баркану. Оце й був літній кабінет Івана Максимовича.

Про те ж, хоч який бідний був цей садок, було в йому так любо та спокійно, що я мимохіть позавидував бідному Іванові Максимовичові.

Напившись чаю під кущем бузини, що саме цвіла, Іван Максимович повів мене до свого кабінету, посадив на голій канапі з дощок і, виймаючи зі шухляди папери, промовив:

— Тепер на самоті ми візьмемось за літературу. От оці папери, — мовив він, відкладаючи набік кілька дрібно писаних аркушів, —це ваші папери. Пам'ятаєте, ви просили мене колись збірати задля вас усе, що доторкається історії, фільософії та поезії нашого народу. От тут є потрохи всього. Історичні звістки, що доторкаються властиво міста Прилуки, розповів мені небіжчик пан-отець Ілля Бодянський, а инші я записував, де трапилось. А оце вже чиста література, — казав він, розбіраючи другі папери. — Я описую все, що скоїлося з нашим горопашним музикою від того дня, як він виїхав до Петербурга, з його власних слів: иноді тільки прикрашую складню на зразок Марлінского.

Божественний письменник! Навіть і назвище даю на зразок незабутнього Марлінского, себто: «*Музика, або дві сирітки*». Пам'ятаєте Лізу та Наталю? Вони теж грають чималу ролю. — Дак з чого ж нам почати? Мабуть, він вам у свойому листі описав усе, хоч коротенько, аж до дня свого прибуття до рідного села?

— Справді все, окрім своєї подорожі назад із столиці.

— Себто, простовання по етапах. Я так і думав, бо й чимало таки доклав праці, доки випитав у його деякі подробиці цієї, можна мовити, мальовничої подорожі.

І Іван Максимович осміхнувся на своє гостре слово.

— Дак я почну вам саме від подорожі. «Вже вечірній сонця промінь позолотив величне та широке ложе річки Луги (так почав читати Йван Максимович), і коли ми перейшли довгий, безкраїй і ріжними вавилонами на палях збудований міст через Лугу, що ледві визирала з очерету, то Феб світлодайний уже сховався за обрієм у обіймах Тетиди[70]). А що в полярних країнах літні ночі бувають досить ясні, то ми ще завидна вступили в місто Лугу. Нас, звичайно, відвели в тюрягу . . .» — Але ж тут, знаєте, картина нецікава, — казав Іван Максимович,

— через те я її не описую. На мою думку, белетристика не повинна торкатись до картин брудних, хоч це тепер, на превеликий жаль, річ звичайна. Але я все-таки тримаюся клясичного стилю, та її де вже нам, старим, переробляти себе! . . .

— Дак от вони — я вам оповідатиму самі події, а щодо поезії, то вже прочитано — . . . дак от вони другого дня випросили в етапного командира дозвіл, бо в їх була «днівка»[71]), а до того день святочний . . . випросили дозвіл (звичайно, давши йому частину заробітку) пройтися вулицями зі струментами й дати кілька концертів. Вигадка їх — хоч місто Луга, можна мовити, «нарочито» невелике —, досягла повного успіху, так що, не дивлячись на те, що вони виділили чималу частку командирові етапу, їм стало грошей до самого Порхова. Біля Порхова я описую (з його оповідання) довгу, тонку повищеність на подобу цикльопічного валу, по якому тягнеться почтовий шлях майже до Порхова, потім самий Порхів та величню Шелоню: на її лівому березі стоять стародавні руїни замку. На своє щастя, прийшли вони до Порхова саме на Зелені Святки. Другого ж дня пішли по вулицях з музикою, і в Лузі це робили. Та Порхів — не Луга: тут їх закидали гривениками[72]). Один

приказчик фабрики мила якогось Жукова разом викинув три карбованці. Їм так пощастило в Порхові, що вони вже наймали на кожному етапі конячку з возом для своїх струментів аж до Великих Лук, а звідси в їх була вже і своя конячка, непоказна, правда, та все ж своя. Вони наближались до країни, що раз-у-раз голодує, себто, до Білої Руси, через те, окрім струментів, везли за ними й добрий запас печеного хліба. Сумні картини доводилось йому бачити в цій убогій країні. Знаєте, голод, злидарство,, розпуста і скорботні сопутники її — все оце описую я в тоні навчання. От, наприклад, коли вони проходили, здається, через Усвяти, дак, замісць арештантам подати милостиню, натовп хлопців із товстими дрючками кинувсь на арештантів і почав просити хліба, а як побачили, що їм давали хліба, за хлопцями кинулись і дорослі, і старі. Голод не зна сорому. Пройшовши країну горя та плачу, вони прийшли, нарешті, на нашу любу Вкраїну, а потім і в нашу скромну Прилуку. Ввéчері вже пили ми чай з нашим любим музикою й по-приятельськи балакали в оцій самій альтанці. А тепер я вам ось що скажу. Вибачайте мені; я людина, знаєте, на службі . . .

— Будьте ласкаві, робіть, як вам краще! — відповів я.

— Я от що зроблю, — казав він. — Я піду не на довго до школи, а ви тимчасом читайте мій рукопис. Тут ви стрінете декілька оригінальних листів Тараса Федоровича, де він малює переважно становище своєї душі та инші домашні обставини. Та знаєте ще що. Я забіжу на станцію та скажу, щоб принесли сюди ваші пакунки, і ми з вами так і проночуємо до неділі, а в неділю вкупі на хутір. Bene? — додав він, стискаючи мою руку.

— Benissime. — відповів я, й ми розійшлись.

*   *
*

Рукопис, по правді кажу, лякав мене, за те листи, що містилися в нім, надто мене цікавили, а через те я й узявся до нього. Листи повклеювано в рукопис, а через те мені не трудно було їх знайти. І перший лист був такого змісту:

«Я обіцяв Вам, Незабутній мій Іване Максимовичу, сповіщати Вас инколи і про себе самого, і про те, що мене оточає. І от уже незабаром настане третій рік, як я лежу в ногах мого нового пана, а тільки тепер згадав про обіцянку, що дав Вам. Моє горе таке, що само себе годує й не любить роз-

ваги. Простіть мене, ласкавий Іване Максимовичу, за таке слово, та що діяти? — це правда. Тепер мені краще, настільки краще, що мені можна балакати з Вами. Що це Ви до нас ніколи й не зазирнете? От би набалакались! Приїздіть лишень та й Дружину Вашу привезіть. У нас 23. квітня свято. Ви ж бо попереду так любили гулянки! Дякуючи тій любові, я й спізнався і з антикварієм, пам'ятаєте? Де то він тепер, бідолаха! Напишіть до мене, коли одержите про його яку звістку. Учора повернувся з хутора, гостював там аж три дні, зрештою, я там ніколи менше двох днів не гостюю. Оце моє однеєдине щастя! І, по правді, велике щастя! Від створіння всесвіта, я певен, ні одному бідоласі не доводилось так загоювати свої сердешні болячки, як я їх загоюю між оцими щирими людьми. А Наталя так мене полюбила, що, коли я виїжджу, вона гірко ридає. І що то за дівчина, що за чудова дівчина! В такому зрості (їй чотирнацятий рік) скілько глибокого чуття й недитячого розуму! Вона закохалася в му́зиці, та так закохалася, що цілісінькі дні сидить за фортеп'яном. І, уявіть собі, вона й досі не ві́дає, що вона — сиротина. Правда, при Маріяні Якимівні трудно про це й довідатись їй, бо вона для неї більше, як рідна мати. За те ж і Наталя

віддячує їй найщирішою любов'ю дитини. А Антін Карлович просто не тямить, де її посадовити свою Наталю. Уявіть собі, він задля неї цілий день не виходить зі своєї ляборатории, аби ввечері потішити Наталю якоюсь там надзвичайною играшкою. Я Вам оповідаю те, що Ви самі недавно бачили. Мені казали, що Ви самі недавно з Дружиною Своєю гостювали в них. Яка шкода, що я не знав, а то б набезпечно був одпросився. Чудне, одначе, психольоґічне завдання! Наприклад, Ліза, як дві краплі води, похожа на Наталю, й я її що-дня бачу, та не можу любуватися з неї так, як любуюся з Наталі. Вона, здається, надто жвава, більш похожа на хлопця, ні до чого не горнеться, вчиться без охоти й мўзики не любить. Що це значить? Їх дитячий вік був зовсім однаковий, а тепер така ріжниця! Як вам відомо, m-lle Адольфіні того ж року відмовив Кленівський. І знаєте за що? Гидкий ласоцохлист! Він не мав сили звести її до погибелі тай вигнав із дому, назвавши при всіх розпусницею. Господь відає, де вона тепер? Добра, непорочна людина! Ви знаєте, що, дякуючи їй, я розумію французьку мову й тепер тілько довідався про справжню її ціну. В нашій бібліотеці єдиве самі французькі книжки, хоч, по правді кажучи, переважно романи, та все ж краще

це, як нічого. Так! M-lle Адольфіна була конечно потрібна для Лізи. Безталанна дитина! Чого вона навчиться, що достане гарного від своєї виховниці — темної, старої, гидкої дівки? (Це — вельмишановна сеструня п. Кленівського.) Вона відділила її від товариства пансіонерок і перевела до себе, — і все оце, я певен, на приказ братіка. Огидливі люде! Ліза надзвичайно швидко росте. П. Кленівський пише, щоб цього року сподівались його зза границі. Він іще торік виїхав брати купелі через якусь застарілу хоробу. А знаєте лишень що! Приїздіть 26. серпня на хутір. Ви знаєте — тоді Наталя іменинниця . . . Запевняю Вас, буде весело. Приїздіть, хай хоч подивлюсь на Вас. На цей день я зберу кілька квартетів, себто, я з товаришами моєї мандрівки. Тільки не пробалакайтесь, коли приїдете попереду нас. Я хочу вчинити це як сюрприс. Антін Карлович готує для неї ще ілюмінацію та растру з її вензелем[73]). Растру поставлять поміж кущами, а за растрою примоститься наш квартет. Не правда, добре вигадано? Ще я виготовив для Наталі сюрприс, не знаю тільки, чи вподобається їй. За ноти я не боюсь: ноти я просто друкую, а от фронтопис мене турбує. Бачите бо, я переписав на веліновому папері, як умів, серенаду Шубертову[74]) й оздобив

заголовний аркуш власними творами; я їх, правду кажучи, списав з якогось нікчемного романсу, та це нічого.

Приїздіть 26. серпня, ради Бога, приїздіть! Та тільки набезпечно вкупі з Дружиною.»

* *

*

Ледви скінчив я цього третього листа, як увіходить до мене, засапавшись, Іван Максимович.

-- Хай йому . . . так утомився! Майже цілу дорогу біг: боюсь, чи не занудьгували ви. Е, та ви читаєте, прочитуєте! А що, яково, га? По-старечи, правда? Складня, складня головна річ, а инше само собою прийде. Чи не так?

— Складня в вас чудова!

- За стара вже трохи, чи що? Ми й самі вже старі, не так хиба?

Я хитнув головою на знак, що згоджуюсь, а він, глянувши на рукопис, мовив:

— Дак ви пак на тому листі зупинились? . . . Читайте, читайте далі.

— Та я вже скінчив листа.

Скінчили? -- і, трохи помовчавши, мовив: — Еге, воно кінчається запросинами мене на йменини Наталії з моєю незабутньою!

І він замовк і одвернувся.

— Музика . . . ілюмінація . . . Наталя! — приходячи до себе, говорив він повагом. — Еге, прегарно, врочисто, гарно було. Ні, ми краще прочитаємо: ця гулянка в мене врочистим стилем описана.

— Братіку! Будьте ласкаві — до обіду! — почувся голос сестриці.

— А й, справді, ходім краще пообідаємо, а вже потім прийдемо тай прочитаємо.

І ми пішли обідати. Не скажу, чи то такий апетит, чи щире вітання, чи, може, попросту борщ із сухими карасями (його так ґеніяльно варять мої земляки), не скажу, що саме спричинилось, — знаю тільки, що я наївся аж надто, та ще й добре заснув по обіді. Пакунки мої принесено з почтової станції, й я оселився до неділі в альтанці привітного господаря. За час його небутности прочитував простосердечні листи мого музйки непорочного.

Другий лист, який додаю тут, був писаний більш як через два роки після першого.

«Шановний Добродію, Іване Максимовичу!

В останньому свойому листі Ви знову просите, щоб я записав із уст нашого народу все, як Ви кажете, що доторкається його фільософії, поезії та історії. Дякую Вам, що нагадуєте мені про це. Це значить, що Ваше

горе на-половину поменшало, коли Ви, нарешті, згадали й нашого антикварія й мене, Вашого друга щирого. Антикварія нашого й я добре пам'ятаю, тільки Бог його відає, де він тепер перебуває, а я для його, чи, одинаково, для Вас записав цими днями чудову пісню.

Йду оце я що-найбільшою вулицею по селу і, по правді кажучи, йду до корчми, щоб посидіти з добрими людьми на призьбі: чи не почую часом чого путящого? Дак ото йду й бачу — посеред самої вулиці теліпається п'яна баба, і, видно, небідна. Йде й на все горло виспівує, поглядаючи на хати:

«Упилася я,
Не за ваше я:
В мене курка неслася —
Я за яйця впилася! . . .»

Хиба ж оце не фільософія? Хиба ж оце не поезія? Мені хотілося зробити варіяції на цю тему — та ба! Музика не зможе виявити цього великого сарказму . . .

Ви тепер, як знати з Вашого листа, трохи заспокоїлися після Вашої згуби неоціненої. Бийте лихом об землю, як швець мокрою халявою об лаву, та приїздіть у неділю на хутір. А я приїду туди з віольончелею й гратиму Вам цілий день і все саме Ваші кохані українські пісні.

Я, здається, ще не писав до Вас про віольончелю? Чудовий дивний струмент! І я не розумію, де він його добув за таку невеличку ціну! Торік наш Кленівський, уже видужавши, вернувся зза границі й, між иншими дивовижними иградиками, привіз і віольончелю. Боже-світе! Що то за играшка! Тільки одній душі людській можна так плакати й так радіти, як співає та плаче цей дивовижний струмент!

Майстер, що зробив його, був ніхто инший, як сам Прометей[75]). Я спати лягаю й кладу його біля себе. Це моя коханка, моє життя, моє «я». І коли б я був двічі рабом, то за цей струмент я б запродав себе утретє. О, я зовсім тепер забув Серве. А як би Ви бачили, що діється з Наталею, коли я заграю на цьому божественному струменті! Вона умліває — й більш нічого.

А Маріяна Якимівна запевняє мене, що на скрипці я краще граю, ніж на віольончелі. Та це вона тільки так каже: вона сама байдужа, не може слухати віольончелі.

Розносився одначе я зі своєю віольончелею, наче дурень із писаною торбою, а про головне трохи не забув. Передчуття мої справдилися. Кленівський, що ледви ожив, уже залицяється до Лізи власною персоною.

Видима річ, пильнування любої сеструні не пішло марно! . . .

Ліза і знати нічого не хоче. Бігає по садях, б'є горщики з квітками, ламає дзиґлики — суща дитина! А дитині цій майже 17 років. Одне тілько мене розважає: коли не помиляюсь, мені здається, що коли Кленівському і пощастить, дак це йому недешево стане. Мені, принаймні, не доводилося ще зустрічати дівчину такого віку з такими пишними формами. Це справжня жінка! Сеструня Кленівського не зна, що й казати проти її вибриків. Що ж, як би хоч якунебудь освіту цій дівчині? Це була б суща Семіраміда або Клеопатра[76]). Сидять вони раз, місяць тому назад, усі троє за обідом мовчки й тільки позирають одне на одного зпід лоба. Страву давали тільки для форми, ніхто до неї й не доторкався. А я знечевля, стоячи за стільцем Лізи, почав приглядатись до лиця Кленівського. Руїна! Зовсім руїна! Він не старий іще, та випередив навіть спорохнілих. Одвислі губи, що ледви стуляються, на-пів розплющені безбарвні очі, жовто-зелене лице й до того сиве ріденьке волосся та глухота роблять із його щось огидливе, щось на слимака похоже.

Пообідали. Ліза, виходячи зза столу, заплакала і, звертаючись до пана Кленівського, мовила:

— Скажіть коней запрягти, а ні, то пішки піду до Антона Карловича.

‚Буде лихо!‘ подумав я й не помилився. Через кілька днів челядь нишком загомоніла про шлюб пана з Лисаветою Федорівною, а ще через кілька днів почали балакати вже й про подробиці. Тим часом із Прилук приїхав адвокат пана Кленівського, І. П. Єрмолін, пробув у них два дні й виїхав так, що його майже ніхто й не бачив.

Це теж щось та значить.

Не минуло й місяця після цієї події, коли це сеструня Кленівського заметушилась, забігала, всю челядь заворохобила й загадала своїм благородним годованкам приготувати що-найкращу п'єсу на весілля.

‚На весілля?‘ подумав я. ‚Себто, між Лізою та Кленівським — це річ можлива.‘ Чудно! Я другого ж дня їздив на хутір і розказав про все, що бачив та чув. Антін Карлович мовив: ‚добре‘, а Маріяна Якимівна тільки головою хитнула.

Весілля відбулося тихо, гостей багато не зібралось; були тільки найблизчі сусіди. В театрі теж не були. Хотіли були дати концерт, та теж відложили до завтрього. Минуло й завтра без усяких пригод, а після-завтра Кленівський звелів лаштувати екіпаж, людей та коней на подорож до Київа. Вся оця подія

здається Вам неймовірною, фантастичною, як і самому мені вона здалась. Та згадайте, що Ліза виросла під безпосереднім доглядом старої розпусної дівки . . . Згадайте оце, й незвичайний шлюб Лізи робиться найзвичайнішим. Сумно тільки дивитись на цю любу дівчину, так не по-людському морально зопсовану: в неї не знати й тіні тієї янгольської принадливости, що так личить її вікові. Виховниця одначе помилилася у своїх рахунках. Вона мала на меті попсувати Лізу так, щоб вона згодилась одружитися з її огидливим братіком, це їй пощастило. Але головна річ — їй остогид.братік зі своїм самовольством, їй треба було знівечити цю владу, вона і знівечила: себто, вона зробила Лізу повною, незалежною дідичкою цілого маєтку, що належав раніш Кленівському. На те і приїздив адвокат із Прилуки. Річ у тім, що Ліза, зробившися дідичкою, не поділилася зі своєю вчителькою ні владою, ні добром, а зробила її в себе клюшницею.

Отак обору дувавши зі своєю любою виховницею, вона дала управителеві повну власть над господою й цілим маєтком, потім узяла свого спорохнявілого чоловіка та й поїхала до Київа, ніби-то лічитися мінеральними водами. В господі все було так, як і попереду. Господиня обіцяла провести зіму в

маєтках, а до зіми, таким робом, мені не було що робити в господі: і я, користуючися з цієї доброї нагоди, одпросився в управителя місяців на два в Д., себто, на хутір. І от уже третій день граю Моцартові сонати в хатці Маріяни Якимівни на своїй віольончелі.

Як мені тепло, як гарно з цими любими другами моїми! Наталя що-дня стає краща та миліша. Що за розумниця, що за скромниця!

Вона, знаєте, хоче бути зо мною на етикеті, поводитися, як личить дорослій дівчині, та ніяк не зможе: пишається, пишається, потім раптом схопить із мене бриля, побіжить та й сховається в кущах. Я шукаю її, а вона перебігає від куща до куща, поки втомиться, а потім піде скаржитись до Маріяни Якимівни, ніби я не даю їй спокою, ніби їй на мого солом'яного бриля не можна без реготу й дивитись. Люба, прекрасна дівчина! Дивлячись на неї, я почуваю себе иноді вищим над людину, такою щасливою без краю істотою, якою людина ніколи бути не може... Від деякого часу я помічаю, що вона починає задумуватись і майже плаче, як я граю її улюблену Шубертову серенаду.

Маріяна Якимівна каже, щоб Антін Карлович поїхав із Наталею на зіму до Київа. Та Антін Карлович уперто мовчить, тільки голо-

вою хитає. От якось Маріяна Якимівна мовила: ,Ну, коли не до Київа, да хоч у Кленівку, до Лізи.' Та він так на неї подивився, що від того часу й не згадують про Лізу. Я зовсім розумію й виправдовую думку Маріяни Якимівни, та ніяк не зможу байдужно в'явити собі Наталю поміж чужими людьми; мені стає за неї страшно. Вона така жвава, перейнятлива, і вже їй сімнацять років. Великі небезпеки можуть спіткати її в будуччині.

От іще що мене чимало здивувало. Як я розповідав із подробицями про весілля Лізи, Наталя байдужно дослухала моє оповідання й промовила: ,Безталанна вона,' — й залилася слізьми.

Невже вона в такому віці так глибоко заглянула і зрозуміла, де воно те щастя?

Я завтра поїду у Кленівку за партитурою Мендельсонового ,Сна на Івана Купала'. Наталя ще не чула її. Я положу для неї цю чудову симфонію на фортеп'ян та віольончелю.

Приїздіть коли у свято, й Ви послухаєте; а тимчасом напишіть про Себе хоч два слова, з нашим пбсланим, напишіть хоч те тільки, що Ви одержали моє «посланіє».

Прихильний до Вас

Ваш

Музика.»

Од листа зосталось пів аркуша чистого паперу; на йому рукою Івана Максимовича додано було:

«29. червня, на Петра й Павла, їздив я в гості на хутір і гостював два дні з великою радістю. Віольончеля та фортеп'ян — це така божественна гармонія, що вік би слухав і не наслухався, особливо, коли вони удвох грають цю чудову серенаду. Про те я думаю, й не без основи, що, крім гармонії згуків, між ними існує найвища гармонія найніжніших почувань. Мені навіть про те сама Маріяна Якимівна натякнула, як вони грали серенаду. Вона звернулася до мене, показуючи очима на музиків і шепнула: ‚Чи не правда, парочка? Якої ви думки?' Певна річ, я хитнув головою, що згоджуюсь. По-друге, як ми гуляли в саду, і вони удвох ішли поперед нас та про щось тихо розмовляли, Антін Карлович, дивлячись на їх, промовив, наче сам до себе: ‚Що б там не було, а я добуду йому волю' . . . ‚Благородне чуття!' подумав я. Це значить, що людина стоїть вище понад усякі забобони . . . Час би всім так думати й почувати. Овва! Гордощі опанували нами. А які б вони були щасливі! Я б що-дня їздив на хутір, аби полюбуватись їх щастям. Я не бачу тут нічого неможливого: все залежатиме від

Антона Карловича, а сумніватися в щирому спочутті цієї благородної людини — те саме, що не вірити в Бога. Почекаємо! Побачимо!»

За листом слідує оповідання власного твору Івана Максимовича, де йдуть балачки в тому ж таки філянтропічному тоні, та тільки тут складня величня, оброблена, така складня, що я ледви-ледви прочитав пів аркуша. Сущий Марлінский. Земля йому пером!

* *
*

Перегорнувши кілька аркушів красномовного рукопису, знайшов я ще один лист музики, що був написаний через рік після попереднього. Лист починався так:

«Незабутній Іване Максимовичу!

Я такий щасливий, такий без краю щасливий, що ледви чи зможу писати до Вас, а писати треба, бо щастя задушить мене, коли я не висловлюся. Але відки ж Вам почати? Дайте опам'ятатися. Та почну від того, що торішньої осени повернувся з Київа Кленівський зовсім хорий і без дружини. Лисавета Федорівна покинула його в Київі на сестрицин догляд, а сама помандрувала з якимось гусаром на маневри до Возне-

сенська[77]), та й не верталась. Вже з загряниці (здається, з Відня) написала до управителя листа, аби тоїі усю челядь та музиків пустив «на оброк»[78]) — хто бажає, а решту повернув до хліборобства, — щоб благородним вихованкам дав по тисячі карбованців та й теж пустив, а двірських дівчат щоб повіддавав заміж хоч би за салдатів, наділивши кожну по сотні карбованців на придане; панові Кленівському ж та сестрі його щоб видавав по сотні карбованців що-місяця, та й більш нічого! Шкода й заразом гидко було дивитись на того знівеченого розпусника, коли він дивився на те, як збіралися в дорогу його вихованки, а він не міг їх іспинити. Йому хотілося попрощатися зі своїми жертвами, й він плакав знесилений. Він пішов був до їх у «фліґель» попрощатися з ними, та вони замкнули в його перед носом двері. Гарна подяка! Лисавета Федорівна, може, й несвідомо, але зовсім справедливо й достойно скарала його. В душі я їй вдячний. За одну бідолашню Тарасевичівну слід би його зробити каторжником. Як коли совість його прокинеться, вона замордує його гірш усякого ката. Тільки я не йму віри, щоб у його зіпсованому серці була совість.

Орхестру нашу сливе всю пущено «на оброк», й вона помандрувала в Київ. Мене

обрали були за капельмайстра, та я наодруб одмовився й випросив собі в управителя місце лісника в Д. Служба ця саме прийшлася мені досмаку: вештаюся собі цілісенький день по гаю, наче роблю діло, а ввечері — на хутір. Віольончеля зосталася при мені. Слухачі мої — найщиріші слухачі, і я попросту раюю. Як би ще до цього колишня жвавість та безтурботність Наталі, так я був би зовсім щасливий. А то вона чогось така сумна ходить, що я не розумію, що й діяти.

Маріяна Якимівна теж наче змінилась, теж чогось задумується, иноді й сумує. Сам тільки Антін Карлович, як і попереду, мовчить та добросерно усміхається. Щодо мене, так вони всі, як і попереду, ласкаві, тільки ніби щось ховають.

Мене ж це мучить, і я иноді цілі дні ходжу по гаю та плачу, сам не знаю чого . . .

Назад тому кілька днів Антін Карлович їздив до нашого управителя й вернувся незвичайно веселий, такий веселий, що примусив мене з Наталею грати «Горлицю», а сам трохи не пішов у танець. Тим часом ні до кого ані слова, через що він так радіє . . .

Через тиждень після цієї радости Антін Карлович, не кажучи нікому ані слова, знов поїхав до управителя, а над вечір того ж таки дня прислав записку, щоб його не спо-

дівалися вечеряти, бо він із управителем поїхав у Полтаву. Ми, звичайно, здивувалися і хвилин із п'ять не могли промовити ані слова, тільки дивились одне на одного; нарешті, першою озвалась Маріяна Якимівна:

«Що ж оце він зо мною зробив? От уже трицять літ, слава Богові, ми з ним не розлучалися ані на день єдиний, а тут . . . узяв та й поїхав, хоч би ж був слово промовив. От до чого я дожила, безталанна!»

І, трохи помовчавши, вона тихо заплакала, Наталя теж, і, взявшися за руки, обидві вони пішли до покоїв.

Я, наче вкопаний, лишився на місці й довго б так простояв, як би Наталя не покликала мене до покоїв.

Після довгих розмов та гадок, на що, та по що, можна мовити, крадькома поїхав Антін Карлович у Полтаву, я наважився зараз же поїхати у Кленівку, щоб довідатись добре про все на місці. А щоб їм не було страшно без чоловіка, я сходив до млина й попросив старого мірошника на хутір як сторожа та оповідача. (Наталя дуже любила слухати його старі казки та приказки.) До досвіта вернувся я на хутір з Кленівки, ні про що не довідавшись. Конторські писарі, користуючися з відсутности управителя, понапивались горілки, й на моє питання відповідали:

«Виїхали в Полтаву!» та й більш нічого. Наталя заснула, а Маріяна Якимівна ждала мого повороту біля садових воріт і, заздрівши мене, підбігла до мене з питанням: «Що?» Я, хоч і гірко мені було, відповів їй, що у Кленівці ніхто нічого не відає.

«Ходіть же в його хату та відпочиньте з дороги», — мовила вона до мене й, затуливши руками своє обличчя, так пішла до будинку.

‚Бідолашня молодице!' подумав я, дивлячись їй у слід. ‚Невже так міцно здружилася ти з ним, що не можна тобі й одного дня прожити без його? Щаслива, завидна твоя доля, і багато-багато жінок мають право завидувати тобі. А тобі ще більше, щасливий діду, мусять завидувати чоловіки-бідолахи!'

Минув де́нь, другий, нарешті, і третій, а про Антона Карловича ані слуху, ні духу. На хуторі все так затихло й занудилось, що я боявся й подумати про му́зику.

Маріяна Якимівна всі дні ходила взад та вперед однією доріжкою й тільки мовчки зітхала, а за нею й Наталя . . .

Здавалось, що ми вже на віки попрощалися з нашим Антоном Карловичем. Удень Маріяна Якимівна часто заходила в його хатку, чого раніш ніколи не було, змітала хусткою порох із електричної машини та

инших річей, сідала на кушетку і плакала, одне слово, вона скидалася на найніжнішу коханку. За ті дні я тільки й чув від неї, та й то вона говорила, наче сама до себе:

«Ну, чи чувано ж у світі таке лихо? Поїхати так далеко й не промовити до жінки ані слова? Ой, я безталанна!»

Нешвидко минали дні, а вечорі тяглися аж надто, і 26. серпня швидко наближався. Попереду я думав про сюрпризи для Наталі, та після цього випадку я так збентежився, що зовсім про все забув.

Ще раз їздив я у Кленівку і хотів був поїхати аж у Прилуку до повіренного Лисавети Федорівни, та мені сказали у Кленівці, що й він поїхав укупі з ними.

От уже й 25. серпня, а на хуторі наче нічого й не бувало: аніякого руху; про завтрішнє свято нема і згадки.

Я згадав про місячну троянду в Д. в оранжерії, яку я вже давно випросив у садівника на день Наталиного янгола, і, ні до кого не промовивши слова, пішки почимчикував я в Д. Вертався я з квіткою на хутір уже ввечері. І уявіть собі мої радощі: Антін Карлович сидів за столом поміж Маріяною Якимівною та Наталею і, своїм звичаєм, усміхався, п'ючи чай.

«А, й ви прийшли!» — мовив він, побачивши мене. — «Сідайте лишень, я вам розповім, що бачив я в Полтаві.»

Я сів — і кілька хвилин тяглось мовчання.

«Ну, кажи, ледащо,» — промовила Маріяна Якимівна, — «що ти бачив у своїй нудній Полтаві.»

«А що я там бачив? Грязюка та й більш нічого!»

«А що ж ти там мав робити стілько часу?»

«Теж нічого!»

«На віщо ж ти їздив туди, вітрогоне ти старий?»

«Так, прогулятися!»

«Так, прогулятися? Чи чуєте, люде добрі: так, прогулятися! Ах, ти сива, стара голово! І це тобі не сором так мордувати мене на старість?»

І Маріяна Якимівна поцілувала його так ніжно, так просто, сердешно, як цілує найніжніша мати свою любу дитину.

Вечір минув тихо та весело.

Другого дня всі прокинулися рано, а Антін Карлович раніш за всіх. Розбудивши мене, він мовив:

«А що, чи приготували ви що для именниці?»

«Приготував,» — відповів я.

«Ну, дак уставайте лишень, убірайтеся, та підемо поздоровляти: вона вже бігає по саду.»

Я вимився на швидку руку, вбрався і, взявши свою троянду, пішов до будинку слідком за Антоном Карловичем. Наталя, побачивши нас, побігла до покоїв. Ми ввійшли слідком за нею, а вона вже сиділа за чайним столом, наче нічого не відаючи, біля Маріяни Якимівни і просила сухаря до чаю.

Я поздоровив її й підніс свій скромний дарунок. Антін Карлович теж поздоровив і, витягши з бокової кишені на-четверо зложений папір, подав його Наталі, промовивши:

«Оце тобі гостинець із Полтави!»

Промовивши це, він, усміхаючись, сів біля неї. Наталя довго мовчки читала той папір і, не дочитавши, упустила його з рук і кинулась, плачучи, обнімати та цілувати Антона Карловича, а ми з Маріяною Якимівною, дивуючись, поглядали одне на одного. Нарешті, я підняв папір, подивився на його, — то була моя «отпускная»[79]) . . .

Все, що казав би я Вам про свої почуття в цю величню хвилину, все б оце і трохи не було похоже на те, що я почував.

«Віольончеля теж наша!» – мовив, усміхаючись, Антін Карлович.

Я впав перед ним навколішки й цілував його руки, обливаючися сльозами.

«Ну, Наталко, тепер твоя черга, кажи!» — мовив Антін Карлович, звертаючись до Наталі. — «Візьми оцей папір та віддай нашому другові і скажи: ‚Оце тобі моє придане‘. А ми з Маріяною Якимівною скажемо: ‚Боже вас благослови!‘»

Всі четверо кинулись ми одне до другого й облилися слізьми.

І от більше тижня, як моє щастя не дає мені спати. І знаєте, хто все оце вчинив? Наталя моя люба, моя неоцінена Наталя! Вона зреклася знатних та багатих, а обрала мене, кріпака-музику . . . і, признавшись по правді своїм щирим добродіям, просила їх діяти з нею, що хочуть. А добрий, мовчазний Антін Карлович, недовго думаючи й не кажучи нікому ні слова, зробив по свойому за одним заходом: він заплатив за мою волю з віольончелею 2500 карбованців. Як би Кленівський був моїм паном, цього б ніколи не сталося! Спасибі тобі, Лисавето Федорівно! Тобі й не сниться, що ти невинна причина мого теперішнього раювання . . .

Саме тепер Антін Карлович заходиться, аби віддати мене до канцелярії маршалка дворянства — це вже я й сам не знаю на що, — а коли це станеться, тоді ми з Вами ба-

читимемось, принаймні, тричі на тиждень. А поки що, приїздіть у неділю на хутір і полюбуйте з людей, зовсім щасливих.

Прихильний до Вас

Музика.»

* * *

Дочитавши цього листа, що написало його саме щастя, мене огорнула якась хоровита задума. Боже-світе! Невже то були заздрощі? Ні, я не завидував нікому у світі! То було гірке, невиразно гірке почуття самотности. Я трохи не заплакав із нутрішнього болю.

Тим часом, коли я зібрався рюмсати, увійшов до мене Іван Максимович і спитав:

— А що, чи далеко вже прочитали моє немудре оповідання?

Все прочитав, — відповів я.

— Й опис весілля?

— Ні, не читав.

- То прочитайте, конче прочитайте, бо я, можна мовити, найбільше сподіваюсь на ефект цього величнього малюнку.

— А скажіть, Іване Максимовичу, а старі ще живі?

— Здоровісінькі, а про щастя нема чого й казати! А як би ви бачили, що то за внуку дав їм Бог! Сущий янгол божий!

Я знов задумався.

— А знаєте лишень що, Іване Максимовичу? — спитав я його через хвилину.

— А що?

— Пустіть мене завтра самого на хутір, а ви в неділю приїздіть.

— Ні за що! А коли вже вам так захотілося, дак і я з вами завтра поїду. Та чого це вам так раптом? . . .

— Така вже в мене вдача: я дуже люблю дивитись на щасливих людей, і, на мою думку, нема нічого кращого, любішого, як постать щасливої людини.

— Це суща правда.

Другого дня ми були на хуторі, і я бачив і був щасливий щастям цих простосерних, щирих людей. Бачив і свідчу правду цього небріхливого оповідання.

13. січня, року божого 1857.

---

[1]) *Густинський манастир* — у прилуцькому повіті полтавської ґубернії, заснований 1600. р., відіграв досить важну ролю в українській історії; в р. 1799. його закрито, а в 1843. р. відновлено, але значіння від того часу вже він не мав.

[2]) *Удай* — притока Дніпра з лівого боку

[3]) *Сан-Клєрвське абацтво* (абат — італ. слово, утворене з сирійського авва = батько — игумен, наставник манастира) в департаменті Об (Aube) у Франції, славний колись манастир, заснований св. Бернгардом (1115) і піддержуваний французькими вельможами й портуґальськими королями. Манастир славився чудовими будівлями, головно, маєстатичною церквою. Після французької революції перемінено манастир на тюрму.

[4]) Титарь — ктитор (гр.), основник

[5]) *Вальтер Скот* (1771—1831) — великий анґлійський поет (перший писав поетичні повісти, т. зв. поеми) і повістяр (історичні повісти).

[6]) Археоґрафічну Комісію в Київі — то вона й вислала була Шевченка на змальовування пам'ятників старовини — покликано в життя 1843. р. Вона повидавала велику силу матеріялів із історії України й має великі заслуги для української науки.

[7]) *Микола Репнін* (1778—1845) був від 1816. до 1835. р. воєнним ґубернатором України, опісля жив на Полтавщині; з його донькою Варварою був Шевченко великий приятель.

[8]) *Ярема Корибут-Вишневецький* (1612—1651) — зроду Українець і православний, вихований у єзуїтській колеґії, був великим ворогом України, воював із Хмельницьким і в тій війні виявив велику жорстокість і ненависть до всього, що православне. Вишневецькі мали великі маєтки на Лівобережжі, майже ціла Полтавщина до них належала. Їх резиденцією були Лубні.

[9]) *В. Штернберґ* (1818—1845) — маляр, ученик Брюлова, приятель Шевченка (жили разом на одній кватирі в Петербурзі).

[10]) Бельведер — італійське слово, означало колись: гарний вид; тепер розуміємо під ним будинок, виключно на те поставлений, щоб із нього любуватися, або невеличку башту, поставлену над покрівлею палати, щоб із неї дивитися на гарне довкілля. В такому значінню вжито цього слова в «Музиці».

[11]) *Амазонки* — грецьке слово, себто — безгрудні; назва від того, що наче б то колись існував народ зі самих жінок, які займалися воєнним ремеством, а щоб груди на заваджали держати лука, то праву з них вирізували. Звідсіля тепер звуть амазонками й амазонами джиґунистих дівчат та хлопців, що хотять наче б то завоювати одні одним серця.

[12]) холостий — нежонатий; фліґель — крило дому, побічний будинок, офіцина, словом — окремий будиночок для парубків

[13]) *П. Верґілій Маро* — латинський поет із I. в. по Хр., автор «Енеїди»; тут — провідник; це взято в «Божої Комедії» італійського поета Данта, де Вірґілій теж являється провідником Данта по пеклі.

[14]) Про чудовний образ иржавецької Божої Матері — вона наче б то плаче за колишньою славою України — написав Шевченко поему «Иржавець», про нього згадує і в поемі: «Великий Льох». Иржавець — село у прилуцькому повіті.

[15]) ***Зорянка*** — московський маляр.

[16]) себто: похвали (патенту на знавця), що добре розбірається в малярстві

[17]) «***Вільгельм Тель***» — відома опера (найкраща) італійського композитора *Джакіна Россіні* (1792—1868); опера ця дуже драматична, чудово відповідає самому сюжетові, переказові про мистецького стрільця, що влучає яблуко на голові власної дитини.

[18]) *Тегеран* — головне місто Персії; ***Персеполіс*** — колишня столиця тої країни, з неї тепер тільки руїни; місто лежало на півдні Персії, в теперішній провінції Фарсістан (колишня: Персида). Барони *Боде* — з французького роду, та після французької революції пере-

бралися до Росії, приняли рос. підданство й одержали великі маєтки.

[19]) *Фреґат* — човен із вітрилами; на всіх трох маштах вітрила прості.

[20]) *Амфітріон* — багатий чоловік, що любить гостити в себе багацько людей (назва взята з комедії французького поета Молієра під тим самим заголовком; у II. акті, 5 ява, 8. рядок — дається там іще пояснення Амфітріона.

[21]) ми йдемо очевидячки вперед —

[2]) Ґрос-фатер — старовинний німецький танець, його танцювали співаючи (його назва від перших двох слів пісні); в пісні дві мельодії: одна на $^3/_4$ (повільна), друга на $^2/_4$.

[23]) *Онор Бальзак* (1799—1850) — славний французький повістяр — батько реалістичної школи у французькому письменстві; його повісти виявляють вірний образ життя сучасного йому французького громадянства. Своїми подробицями й описами як-найбільших дрібниць нагадує його потрохи наш Нечуй-Левицький.

[24]) *Ганс Гольбайн* (1497—1543) — один із найбільших німецьких артистів, маляр і рисівник. Рисунок «Танець смерти», на якому поміщено 58 осіб, відноситься до р. 1526. Відомі його портрети й малюнки мадон.

[2]) *Антіон* — узятий із псевдоклясичних комедій, виявляє зі себе цікавого підслухача.

[26]) вершки — солодка сметанка

[27]) *Проспер* — щасливець, назва із французьких комедій.

[28]) *Людвіґ Шпор* (1784—1859) — відомий німецький скрипак і композитор — написав школу на скрипку й кілька опер; був директором театру у Франкфурті над Майном.

[29]) *Ф. Мендельсон-Бартольді* (1809—1847) — визначний німецький композитор (з жидівського роду) і диригент, автор багатьох сонат і концертів, написав музику до творів Софокля (хори).

[30]) *Адрієн Серве* (1807—1866) — славний віольончеліст, був професором бріссельської консерваторії й писав

дещо на віольончелю; зі своїми концертами їздив по Льондоні та Парижі, і в 1839 р. відвідав і Петербург. У Росії бував і пізніще в 1841., 1843., і в 60-роках XIX. ст.

31) *Карль Марія Вебер* (1789—1826) — славний німецький композитор, який повів німецьку музику на німецький національний шлях і німецьку мельодію довів до великого артизму. Його опери: «Вільний стрілець» (Freischütz), «Оберон», «Преціоза» (до слів Вольфа), «Евріянта» — й досі тішаться великим успіхом. Цікаво, що в його операх не все ще — спів, є ще й звичайні розмови, як ось ув оперетках тепер.

32) Мінезінґери — середненімецькі народні співці, що вихвалювали у своїх піснях любов.

33) Каватіна (іт.) — сольова пісня з опери; «*Норма*» — відома опера італійського композитора *Вінченца Белліні* (1802—1835), перший раз її виставлено 1831. р.

34) *Фр. Шопен* (1809—1849) — славний польський композитор і п'яніст; музика його легка, повна таємности й сердешности; передусім славляться його відомі мазурки.

35) *Орфей* — мітольоґічний грецький музика; про його ліру розповідали, що її звуки потягали звірів за собою, та каміння навіть від них порушувалося.

36) *Михайло І. Ґлінка* (1804—1857) — один із найліпших московських композиторів (з роду Білорус), автор відомих опер: «Руслан і Людміла», «Життя за царя», романсів і церковних пісень.

37) Ферма — більше хазяйство, щось наче наші хутори.

38) Луб'яний — із луб'я, з лика; тут — паршивенький, простакуватий, ординарний малюнок

39) Гривня (мідна) — 3 копійки; через те семигривеник — 20 копійок

40) Алембік — скляний куб для дестильовання води, чи иньчої рідини; реторта — апарат теж для дестиляції: це звичайно округлява посудина з широкою вигнутою шийкою.

41) старі гроші, монети

42) *Іван Золотаренко* — наказний гетьман, один із діяльніщих помішників Б. Хмельницького; в 1654. р.

і 1655. р. розбив Поляків, убитий 1656. р. підчас облоги Старого Бихова на Білій Русі.

[43]) Кияхом звуть у нас китяг кукурудзи (пшенички) або проса; та ще є ростина, що зветься киях.

[44]) Винниця — ґуральня.

[45]) Смольний Інститут — виховничий заклад для дівчат із привілейованих кляс (доньок ґенералів, дворян. старших офіцерів) у Петербурзі.

[46]) себто, виголосила

[47]) *Людвіґ Бетговен* – найбільший композитор XIX. в. (1770—1827), Німець, автор славних сонат, урочистої служби (missa solemnis), опери «Фіделіо», музики до творів Шіллера, Ґете й т. д.

[48]) *Й. Х. Моцарт* (1756—1791) — славний німецький композитор, автор багатьох опер (першу написав, маючи 12 років), сонат (45), симфоній (49), духовних творів (служб, ораторій — усіх 68) і т. д. Всіх творів Моцарта нараховують 625.

[49]) Питун — глиняна посудина до пиття води.

[50]) властиво всього 12, бо Шевченко був у тих околицях 1845. року

[51]) Каланча (моск.) — башта, з якої сторожать

[52]) *Автомедон* — у грецьких переказах про троянську війну (Іліяда) візник грецького героя Ахілля; тут — провідник

[53]) Г. це — *Галаган Гнат*, що за зраду Мазепи дослужився дворянства († 1748); то він увів московське військо на Січ (1708. р.).

[54]) *Марлінскій* — це псевдонім московського письменника *А. А. Бестужева* (1797—1837), відомого декабриста. Писав повісти і критичні замітки, славився свого часу «Пушкіном прози» хоч мова в нього була дуже вишукана, напушена, мала багацько реторичних прикрас, була повна всяких порівнянь і т. д. Як дивився на нього Шевченко — пізнати з повісти.

[55]) *Мікель Анджельо Буонаротті* (1475—1564) славний італійський маляр, різьбар і архітект; він ізбудував церкву св. Петра в Римі. Із його статуй — найважніщий Мойсей, із малюнків — Страшний Суд.

[56]) Посада — відділ, місце.

[57]) палата хорих у шпиталі — кімната

[58]) Одаліска — рабиня-красуня (тур.), любовниця в турецькому гаремі.

[59]) у Галичині кажуть: залізком прасувала, у Наддніпрянщині часто: «утюжила» (утюг — праска)

[60]) вершок — 16. частина російського аршина (ліктя)

[61]) *Ф. Ліст* (1811—1886) — славний п'яніст-віртуоз, капельмайстер, композитор і музичний письменник. Писав симфонії, рапсодії, ораторії, славні й відомі його етюди; він обїхав цілу Европу зі своїми концертами, не минаючи й Росії (він загалом любив московських композиторів); для нас цікавий тим, що написав на основі поеми Вольтера фантазію: «Мазепа».

[62]) *А. П. Сумароков* (1718—1777) — московський поет і драматурґ, основник московського театру в Петербурзі — одна з його драм, це: «Синевс і Трувор», про князів, що нібито мали дати державну орґанізацію давній Русі. *С. І. Вісковатов* (1786—1831) — теж московський драматурґ, писав і вірші; одна з його драм — це Гамлєт (Сумароков теж написав «Гамлєта») — перерібка Шекспіра. Обидва вони наслідували французьких псевдоклясичних письменників, і на свій час мали в Росії велике значіння.

[63]) Коповик — 50 копійок.

[64]) Богемою звуть звичайно артистичну бідноту (назва пішла від того, що письменник Мірже, Француз, назвав раз таким ім'ям студентів із Латинської Ділянки Парижа); богема – французьке слово, значить: циганщина, але ж тут під Богемцями треба розуміти Чехів, бо ж їх тоді багато мандрувало по світі, заробляючи собі гранням на життя.

[65]) *Бернгард Ромберг* (1770—1841) — визначний віольончеліст, уважається основником школи віольончелістів у Німеччині — був професором паризької консерваторії, довгий час був у Росії; важні його концерти на віольончелю.

[66]) *Анрі Вієтан* (1820—1881) — славний бельґійський скрипак (як мав 8 років, давав уже концерти), обїхав

майже цілу Европу з концертами (в Росії був двічі), написав багацько творів на скрипку.

[67]) *Й. Гайдн* — славний композитор (1732—1809), писав симфонії, ораторії, сонати, опери — всіх творів до 800.

[68]) *Ґраф Вєльгорский* — царський камерґер; про нього згадує Шевченко в «Артисті»

[69]) За панщини кріпаків усе відсилали з арештантами (колодниками); вони й сиділи доти в тюрмі, доки пан було за ними не пошле кого, або не опімнеться. Рогатка — застава (царина) в дорозі.

[70]) *Тетида* — у старовинних Греків морська німфа, мати Ахілля, троянського героя; це місце стілько значить, що сонце (світлодайний) ховалося в море й заходило.

[71]) Днівка (дньовка) — день для відпочинку.

[72]) Гривеник — 10 копійок.

[73]) Растра — прилад до рисовання нот; вензель — сплiт буквів ув один образ (звичайно початкових буквів якогось ім'я).

[74]) *Фр. Шуберт* (1797—1828) — дуже визначний німецький композитор, автор мельодійних і настроєвих пісень; писав і опери, але вони не мають такого значіння, як пісні. Серенада — пісня, яку співають комусь увечір, щоб добре йому спалося.

[75]) *Прометей* — грецький пів-бог; за нього оповідали, що він од богів викрав вогонь і дав людям — за те його боги покарали, прикувавши до скелі, й орел мав йому викльовувати ребра.

[76]) *Семіраміда* — асирійська цариця, *Клеопатра* — єгипетська; одна і друга славилася великою красою, але ж і жіночими примхами та жорстокістю.

[77]) *Вознесенськ* — місто в Херсонщині, єлисаветського повіту.

[78]) «на оброк» — себто, на відробіток, щоби платили чинш

[79]) отпускная — грамота на звільнення з кріпацтва

85—86. **Толстой Л.,** Живий труп, драма.
87—91. **Барвінський О.,** Образки з розвитку Русинів, І.
92. **Яричевський С.,** Княгиня Любов, драма.
93. **Вовчок М.,** Сон, Одарка, Чари, Ледащиця.
94—98. **Лепкий Б.,** Начерк іст. україн. літер., книжка II.
99. **Вовчок М.,** Інститутка.
100—103. **Антонович В.,** Коротка історія Козаччини.
104. **Аверченко,** Гуморески.
105. **Барвінок Г.,** Русалка.
106—107. **Лепкий Богдан,** М. Шашкевич (Літературні характеристики укр. письменників, II), з ілюстр.
108—110б. **Куліш П.,** Чорна Рада (повість), з ілюстраціями та вступом і поясненнями Б. Лепкого.
111. **Толстой Л.,** Полонений на Кавказі, правд. подія.
112—113. **Вергзон,** Вступ до метафізики.
114. **Франс Анатоль,** Комедія про чоловіка, що оженився з немовою, жарт у 2 актах.
115—120. **Барвінський Олександер,** Образки з громадянського і письменського розвитку Русинів, II. часть (з 12 портретами, 13 картинами).
121—123. **Кобилянська О.,** Земля І, повість.
124—126. **Кобилянська О.,** Земля II, повість.
127—128. **Шов Б.,** Цезар і Клеопатра, історія.
129. **Вовчок М.,** Не до пари, Два сини й инші оповід.
130—134. **Маковей О.,** Залісся, повість.
135—139. **Кониський Ол.,** У гостях добре, дома ліпше, повість.
141—142. **Федькович О.,** Довбуш, траґедія.
143—144. **Федькович О.,** Оповідання.
145. **Гринюк Лесь,** Весняні вечері.
147. **Федькович О.,** Так вам треба, фарс.
148. **Федькович О.,** Як козам роги виправляють, в 1 дії.
149—149а. **Шевченко Т.,** Музика, повість.
150. **Кропивницький М.,** По ревізії, комедія в 1 дії.
151—151а. **Шевченко Т.,** Артист, повість.
152—153. **Карпенко-Карий,** Бурлака, драма.
154. **Бобикевич О.,** Настоящі, комедія в 1 дії.
155—156. **Шевченко Т.,** Гайдамаки, поема (з уводом і поясненнями).
157. **Федькович О.,** Люба—згуба, повість.
158. **Шніцлер Артур,** Ляйтнант Ґустль, новеля.
159—160. **Левицький-Нечуй Ів.,** Пропащі.
161. **Кобилянська Ольга,** Битва, нарис (із вступом про літер. діяльність Кобил.)
162. **Підмогильний В.,** В епідемічному бараці, нарис.
163. **Кобилянська Ольга,** Природа, новеля.

К. Г. РЕДЕР, тов. з обм. порукою в ЛЯЙПЦІҐУ.